

LIETUVOS ISTORIJA

AKMENS AMŽIUS IR
ANKSTYVASIS METALŲ
LAIKOTARPIS

L TOMAS

baltos lankos

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS ISTORIJA

AKMENS AMŽIUS IR
ANKSTYVASIS METALŲ
LAIKOTARPIS

I
TOMAS

*Michèle Lenormand -
autoriui
A. Brazauskas
2005.09.29*

baltos lankos

UDK947.45

Li237

Knygos parengimą ir išleidimą parėmė
Lietuvos Respublikos Vyriausybė
Lietuvos tūkstantmečio minėjimo direkcija

REDAKTORIŲ KOLEGIJA:

Algirdas Girininkas, Artūras Dubonis, Zigmantas Kiaupa,
Jūratė Kiaupienė (ats. red.), Česlovas Laurinavičius, Rimantas Miknys,
Gintautas Sliesoriūnas, Gintautas Zabiela

ATS. TOMO REDAKTORIUS Algirdas Girininkas

RECENZENTAI: Vladas Žulkus, Algimantas Merkevičius

Viršelyje:

Stilizuotas žmogaus veidas. Kaulas. Kretuono 1C gyvenvietė.
Nalšios muziejus (Švenčionys)

DAILININKĖ Agnė Dautartaitė-Krutulienė

REDAKTORĖ Laima Patriubavičienė

© Lietuvos istorijos institutas, 2005

© Džiugas Brazaitis, tekstai, žemėlapiai, 2005

© Algirdas Girininkas, tekstai, žemėlapiai, 2005

© Vygandas Juodagalvis, tekstai, žemėlapiai, 2005

© Tomas Ostrauskas, tekstai, žemėlapiai, 2005

© Žemėlapiai, VU kartografijos centras, 2005

© Baltų lankų leidyba, 2005

Printed in Lithuania

ISBN 9955-584-90-4 (1 tomas)

ISBN 9955-584-91-2 (12 tomų)

TURINYS

Įvadas	9
Vėlyvasis paleolitas. <i>Tomas Ostrauskas</i>	11
LAIKOTARPIO SAMPRATA	13
Aplinkos raida vėlyvajame glaciale Lietuvos teritorijoje	19
Pirmieji gyventojai Lietuvos teritorijoje	22
KULTŪRINĖ PERIODIZACIJA	23
Pabaltijo Madleno ir hibridinių kultūrinių grupių stovyklos	23
Svidrų kultūra	28
ISTORINIS PROCESAS	36
GYVENTOJAI. SOCIALINĖ STRUKTŪRA. PALEODEMOGRAFIJA	39
PALEOLITO GYVENTOJŲ ŪKIO REKONSTRUKCIJA ..	43
Titnago žaliavos gavyba	43
Pragyvenimo šaltiniai	45
Mezolitas. <i>Vygandas Juodagalvis</i>	49
LAIKOTARPIO SAMPRATA IR BRUOŽAI	51
CHRONOLOGINĖS MEZOLITO RIBOS	54
ISTORIOGRAFIJA	56

POLEDYNMEČIO LIETUVA	61
Didieji klimato pokyčiai ir jų reikšmė visuomeninei raidai, gyvenimo sąlygos	61
Archeologinių mezolito kultūrų samprata. Bendrieji bruožai ir lokaliniai skirtumai	64
Lietuvos mezolito kultūrų raida	68
LIETUVOS MEZOLITO MATERIALINĖ KULTŪRA	78
Svarbiausieji paminklai (stovyklos, pastatai, radinių kompleksai)	78
Visuomeninis ir namų ūkis	82
MEZOLITO VISUOMENĖ. SOCIALINĖ ORGANIZACIJA IR DVASINIS GYVENIMAS	95
Neolitas. <i>Algirdas Girininkas</i>	103
LAIKOTARPIO SAMPRATA IR PERIODIZACIJA	105
Neolito samprata	105
Neolito tyrimų istorija ir problematika	110
Neolito periodizacija	112
MIŠKŲ NEOLITAS	117
Rytų ir Vakarų Lietuvos neolitas	118
Narvos kultūra	118
Šukinės-duobelinės keramikos kultūra	131
Pietų Lietuvos neolitas	135
Dubičių kultūra	138
Neolitinė Nemuno kultūra	143
Miškų neolito bendruomenių gyvensena	149
Medžioklė	149
Žvejyba	158
Žaliavos gavyba	163
Gyvulininkystė ir žemdirbystė	170
Miškų neolito bendruomenių struktūra	178
Miškų neolito bendruomenių dvasinė kultūra	187

AGRARINIS NEOLITAS. <i>Džiugas Brazaitis</i>	197
Neolitizacijos procesas	197
Gamybinio ūkio pradžia Europoje ir Lietuvoje	204
Socialiniai-ekonominiai pokyčiai Europoje vėlyvajame neolite	211
Agrarinio neolito kultūros	214
Rutulinių amforų kultūros pėdsakai	214
Pamarių kultūra	224
Virvelinės keramikos kultūra	233
Indoeuropiečių problema	248
ANKSTYVASIS metalų laikotarpis. <i>Džiugas Brazaitis</i> ...	251
LAIKOTARPIO SAMPRATA IR PERIODIZACIJA	253
ANKSTYVASIS BRONZOS AMŽIUS	259
Kultūrinė situacija ankstyvajame bronzos amžiuje	260
Metalų plitimo į Lietuvos teritoriją keliai	266
Miškų neolito tradicijas tęsiančių bendruomenių gyvenimas. <i>Algirdas Girininkas</i>	269
VIDURINIS BRONZOS AMŽIUS	276
Vakarų Tšcineco kultūra	279
Rytų Tšcineco kultūra	281
VĒLYVASIS BRONZOS AMŽIUS	287
Vakarų baltų (Sembos) pilkapių kultūra	289
Vidurio Lietuva vėlyvajame bronzos amžiuje	296
Brūkšniuotosios keramikos kultūra	300
ANKSTYVASIS GELEŽIES AMŽIUS	309
Etniniai klausimai	315
Akmens amžiaus ir ankstyvojo metalų laikotarpio apibendrinimas. <i>Algirdas Girininkas</i>	319
Literatūra	325
Asmenvardžių rodyklė	342
Vietovardžių rodyklė	345
Lentelių sąrašas	352
Ilustracijų sąrašas	352

IVADAS

Pirmajame Lietuvos istorijos tome *Akmens amžius ir ankstyvasis metalų laikotarpis Lietuvoje (XI–I tūkst. pr. Kr.)*, remiantis gausia archeologinių paminklų tyrimų medžiaga, atkuriama Lietuvos teritorijoje gyvenusių bendruomenių kultūrinė istorinė raida ir pateikiama išsami kiekvieno priešistorės laikotarpio samprata. Darbe išryškinami vėlyvojo paleolito, mezolito, neolito ir ankstyvojo metalų laikotarpio bendruomenių būdingiausi bruožai, materialinio, dvasinio, ekonominio ir socialinio gyvenimo ypatumai baltų kultūros priešaušryje. Lietuvos priešistorės paveldo visuma nagrinėjama Rytų Pabaltijo ir Europos istorinės kultūros tyrimų kontekste.

Darbe apžvelgiamas priešistorės laikotarpis labai ilgas. Tai vienuolikos tūkstantmečių istorija, susisteminta keturiuose platesniuose skyriuose. Kiekviename skyriuje apibūdinama atskira epocha, kurios samprata, tyrimų istorija ir chronologija nagrinėjama plačiame europiniame priešistorės tyrimų kontekste.

Skirtingai nei ankstesniuose apibendrinamojo pobūdžio darbuose, akmens ir bronzos amžių periodizacija paremta kalibruotomis ¹⁴C datomis. Pateikiama nauja mezolito pradžios, pabaigos, neolito pradžios, bronzos amžiaus periodizacija, kuriai didelės įtakos turėjo platūs ir išsamūs Pietų (Kabelių 2-osios, Katros 1-osios ir 2-osios, Karaviškių 6-osios), Rytų (Kretuono 1-osios, Žemaitiškės 2-osios, Žeimenų ežero 1-osios, Papiškių 4-osios), Vakarų Lietuvos (Donkainio, Daktariškės 1-osios ir 5-osios, Šventosios, Palangos miesto) gyvenviečių ir kapinynų archeologiniai, gamtamoksliniai bei fizikiniai tyrimai.

Plačiausiai ir išsamiausiai apibūdinamas neolito laikotarpis, kurio nagrinėjimui sukaupta daugiausia medžiagos. Šiame skyriuje išnagrinėtas miškų ir agrarinio neolito bendruomenių gyvenimo būdas, remiantis ne tik archeologinių, bet ir gamtamokslinių tyrimų duomenimis. Pirmą kartą Lietuvos priešistorės tyrimų metu buvo išskirtos ir aptartos miškų ir agrarinio neolito bendruomenės. Taip pat pirmą kartą Lietuvos priešistorės tyrimais mėginama nustatyti neolitizacijos proceso pasekmes visuomenės socialinėje struktūroje.

Darbe aptariamos naujai išskirtos mezolito (Kudlajevkos, Kormornicos), neolito (Dubičių, Rutulinių amforų) ir bronzos amžiaus

(Tšcineco) kultūros, nustatyti jų savitumai ir įtaka ekonominei ir kultūrinei Lietuvos priešistorės bendruomenių raidai.

Taip pat naujai interpretuojamos Mezolitinė Nemuno, Neolitinė Nemuno, Virvelinės keramikos ir Pamarių kultūros, jų genezė ir raida. Remiantis naujausių tyrimų rezultatais, pateikiama nauja priešistorės bendruomenių ūkio rekonstrukcija, pasisavinamojo ir gamybinio ūkininkavimo neolite ir bronzos amžiuje santykis.

Lietuvos priešistorė ištirta netolygiai. Dar labai maža turima duomenų apie vėlyvojo paleolito kultūrinę periodizaciją, ūkio pobūdį. Netolygiai tyrinėtas mezolito ir bronzos amžius. Itin mažai duomenų turime ir apie Šiaurės Lietuvoje gyvenusias mezolitines bendruomenes. Tyrinėti Rytų ir Pietų Lietuvos ankstyvojo bronzos amžiaus paminklai suteikia jau nemažai informacijos apie kultūrinį ir ūkinį bendruomenių gyvenimą, tuo tarpu Vakarų Lietuvoje pastarojo laikotarpio paminklų dar net neaptikta. Mažai dar turime duomenų apie Vidurio ir Šiaurės Lietuvos priešistorės paminklus, nepakankamai tyrinėti Lietuvos Užnemunės paminklai. Todėl dar yra likę daug neiškumų, kurie ateityje, įtraukus į darbą didesnę archeologų būrį, bus kryptingai sprendžiami.

Dabartiniai priešistorės tyrimai iškelia klausimus ne tik praeičiai, bet ir ateičiai. Šiandien iškeltos hipotezės ir teorinės formuluotės ateityje bus patvirtintos arba paneigtos. Šis darbas yra tarsi atspirties slenkstis, padėsiantis ateities priešistorės tyrimams.

Pirmasis Lietuvos istorijos tomas parengtas keturių mokslininkų. Todėl kiekviename skyriuje išlieka savitumų, kurie objektyviai atsiranda ne tik dėl subjektyvaus požiūrio į nagrinėjamus priešistorės klausimus, bet ir dėl turimos medžiagos kiekio ir ištyrimo lygio.

Darbas yra apibendrinamojo pobūdžio, todėl čia nerasime atskirų paminklų tyrimų aprašymo ar metodologinių samprotavimų, kuriais buvo atlikti tipologiniai arba chronologiniai medžiagos tyrimai.

Kiekvieno laikotarpio tyrimų istorija, chronologija bei vėlyvojo pleistoceno ir holoceno sąlygos apibūdinamos kiekvieno skyriaus pradžioje, o literatūra – knygos gale.

Visi autoriai, rengę Lietuvos istorijos pirmąjį tomą ir turintys gana skirtingą požiūrį į priešistorėje vykusius procesus, sugebėjo konstruktyviai dirbti ir rasti kompromisą neretai iškylančių diskusijų metu. Už tai leidinio atsakingasis redaktorius dėkingas visam autorių kolektyvui.

VĒLYVASIS PALEOLITAS

LAIKOTARPIO SAMPRATA

Šiaurės Europoje, kaip ir Lietuvoje, paleolito tyrinėjimai apima tik jo vėlyvąjį laikotarpį, nes sąlygos žmonėms apsigyventi susidarė tik po paskutinio ledyno atsitraukimo. Ankstyvojo (2,5 mln.–150/100 tūkst. m.) ir vidurinio (150/100–40 tūkst. m.) paleolito laikotarpio žmonių gyvensenos pėdsakų Rytų Pabaltijyje dar neaptikta. Lietuvos teritorijoje sąlygos pirmiesiems žmonėms nuolat apsigyventi susidarė tik vėlyvojo paleolito (40–9 tūkst. m. prieš Kr.) vėlyvuojų laikotarpiu (finaliniame paleolite).

Hominidų atsiradimas ir vystymasis siejamas su ir dabar tebetrunkančiu kvartero (ketvirtiniu) periodu. Mokslininkai kvartero pradžią sieja su šiuolaikinio tipo faunos pasirodymu Vilafrankos (pleistoceno) laikotarpiu (pavadintas pagal nuosėdinius sluoksnius, aptiktus Vilafrankos vietovėje Šiaurės Italijoje). Kvarteras skirstomas į glacialą (ledynmetį) ir holoceną (poledynmetį), t.y. šiuolaikinį laikotarpį. Naujausi tyrinėjimų duomenys ledynmečio pradžią sieja su maždaug prieš 2,3 mln. metų prasidėjusiu globaliniu atšalimu. Poledynmetis prasidėjo maždaug prieš 10,3 tūkst. metų. Ledynmečio laikotarpiu klimatinės ir aplinkos sąlygos Europoje nemažai svyravo. Pagal giluminių jūrinių gręžinių duomenis ledynmečio laikotarpiu, maždaug prieš 1,6 mln. metų, buvo nustatytos 63 skirtingos klimato svyravimų fazės. Todėl galima teigti, kad ledynmečiui būdinga klimato ir gamtinės aplinkos įvairovė. Išskiriami apytikriai šeši ryškesni apledėjimo laikotarpiai, tačiau jų chronologinės ribos vis dar tikslinamos. Tai Biberio ir Dunojaus apledėjimai, įvykę kvartero pradžioje, ir taip pat Giunco (maždaug prieš 1–0,8 mln. m.), Mindelio (prieš 500–400 tūkst. m.), Riso (prieš 300–128 tūkst. m.) ir Viurmo (prieš 70–10 tūkst. m.) apledėjimai. Didžiausių apledėjimų laikotarpiais ledo skydai dengė Europos šiaurinę dalį iki Karpatų baseino ir Europos kalnus. Tuo metu prieledyninėse srityse vyravo tundros ir šaltos stepės tipo landšaftinės zonos. Miškų juosta buvo išlikusi tik Viduržemio jūros regione. Tarpledynmečiais klimatas buvo švelnesnis, kvartero pradžioje net subtropinis, o vėliau – nuosaikus su miškų juostos tipo gamtine aplinka.

Europa nebuvo hominidų protėvynė. Pirmieji homo giminės atstovai *Homo habilis* atsirado maždaug prieš 2,5 mln. metų Afrikoje. Su

Homo habilis sietina žmogaus protėvių materialinės kultūros pradžia. *Homo habilis* jau naudojo primityvius įrankius iš akmens nuoskalų ir duženų. Maždaug prieš 1,9 mln. metų atsiranda *Homo erectus*, pitekanthropas. Europos žemynas greičiausiai buvo apgyvendintas ankstyvajame paleolite ateivių iš Afrikos. Šis priešistorės laikotarpis truko maždaug nuo 2,5 mln. iki 40 tūkst. metų. Seniausi hominidams priskirtini akmeniniai įrankiai Europoje datuojami maždaug prieš 1,5–0,5 mln. metų (San Valjė, Šijako, Solejako, Valonė vietovės Prancūzijoje, Šandaljos I urvas buv. Jugoslavijoje, Koroliovo VIII radimvietė Ukrainos Užkarpatėje) (1 lent.). Šie pėdsakai siejami su archantropo (pitekantropo, *Homo erectus*) veikla. Tačiau daugelis ankstyviausių akmeninių įrankių radimviečių negali būti laikomos patikimomis tiek dėl pačių radinių pobūdžio (ar tai iš tiesų žmogaus rankų darbo palikimas), tiek ir dėl nepatikimo datavimo. Neginčytini yra seniausių hominidų skeletų dalių radiniai. Tačiau tik du iš jų yra senesni nei 0,5 mln. metų. Ankstyviausi patikimi duomenys yra iš Kaukazo. Gruzijos Dmanisi vietovėje 1991 m. buvo aptiktos 2 *Homo erectus* tipo individų skeletų dalys, datuojamos prieš 1,7 mln. metų. Radiniai iš urvo Gran Dolinos vietovės Atapuerkoje Šiaurės Ispanijoje datuojami prieš 0,8 mln. metų. Čia aptiktos 6 individų liekanos. Tyrinėtojų nuomone, pjaustymo žymės ant hominidų kaulų bylotų, kad juos suvalgė kiti hominidai. Paminėti radiniai siejami su ankstyvosiomis *Homo erectus* formomis. Maždaug prieš 500–400 tūkstantmečių *Homo erectus* skeletų liekanų radinių padaugėja. Jie priskirtini išvystytoms *Homo erectus* formoms. Sekant archeologine klasifikacija ankstyviausios apgyvendinimo bangos Europoje siejamos su Olduvajaus tradicija. Manoma, kad maždaug prieš 700 tūkstantmečių Europą pasiekia Ašelio kultūros technologijos su rankiniais kirstukais. Tyrinėtojų kartais išskiriama vidurinio paleolito laikotarpio, arba Mustjė epochos (maždaug prieš 150/100–40 tūkst. m.), radimvietės dažniausiai siejamos su paleoantropo (neandertaliečio, *Homo neanderthalensis*) veiklos pėdsakais. Ankstyviausias materialus dvasinės kultūros palikimas Europoje – hominidų meno pradmenys ir palaidojimai datuojami viduriniu paleolitu ir priskirtini neandertaliečiams.

Vėlyvuoju paleolitu Europoje vadinamas žmonijos priešistorės laikotarpis, prasidėjęs maždaug prieš 40–35 tūkstantmečius. Jis išskirtas remiantis antropologiniais ir kultūriniais požymiais. Vėlyvasis paleolitas siejamas su šiuolaikinio žmogaus (neoantropo, kromanjoniečio, *Homo sapiens*) paplitimu ir akmens skaldymo technikos įsivyravimu. Vienas

Apytikslis amžius tūkst. m.	Alpių ledynmečiai ir tarpledynmečiai	Europos hominidai	Archeologinė technologinė periodizacija	Svarbiausios radimvietės
10 40	Viurmas	— Homo neanderthalensis — Homo sapiens	Vėlyvojo paleolito technologijos — Mustjė —	Kik Koba Molodova Le Mustjė La Bordė Krapina
80	Riso/Viurmo tarpledynmetis			
128	Risas	— Homo erectus —	— Ašelio —	Svanskombas Štainheimas
300	Mindelio/Riso tarpledynmetis			Terra Amata Bilcingslebenas Vertėselešas
400	Mindelis			Gran Dolina
500	Giunco/Mindelio tarpledynmetis			
800	Giuncas			Dmanisi
1000	Dunojaus/Giunco tarpledynmetis			
	Dunojus			
	Dunojaus/Biberio tarpledynmetis			
3000	Biberis			

[1 lent.]

Europos apgyvendinimo etapai paleolito laikotarpiu

galinių morenų srities, negrįžtamai paliko Vidurio Europos šiaurinės dalies žemumas, o vėjų supustytų nuosėdinių uolienų sedimentaciją pakeitė smėlio sedimentacija. Maždaug prieš 13 tūkstantmečių pietinius šiaurinės Europos dalies lygumos pakraščius pasiekė pirmosios žmonių grupės. Šiaurės Vokietijoje, Beniliukso šalyse, Pietų Danijoje, Vakarų Lenkijoje aptinkamos Hamburgo kultūros, o Didžiosios Britanijos salos pietrytinėje dalyje – jai artimos Krezvelio kultūros stovyklos, datuojamos maždaug laikotarpiu prieš 13,2–11,6 tūkstantmečių (2 pav.). Tuo metu rajonuose į šiaurę nuo Juodosios jūros ir Dnepro baseino vidurupyje bei Desnos baseine gyvavo įvairios vadinamosios epigravetinės grupės.

Pagal Šiaurės vakarų Europos žemyninės dalies vėlyvojo ledynmečio ir holoceno stratigrafijos schemą, kurią 1976 m. priėmė ir Baltijos regioninė stratigrafinė komisija, vėlyvasis ledynmetis prasideda maždaug prieš 13 ir baigiasi prieš 10 tūkstantmečių. Dėl neišplėtos terminijos Lietuvos tyrinėtojai terminą „vėlyvasis paleolitas“ vartoja abiem anksčiau minėtais atvejais. Tačiau kalbant apie Lietuvos priešistorę tai ne itin trukdo, nes ankstesnio nei vėlyvasis ledynmetis laikotarpio apgyvendinimo pėdsakus sunaikino paskutinis apledėjimas. Ir egzistuoja tik labai nedidelė galimybė, kad kada nors laimingo atsitiktinumo dėka Medininkų aukštumoje po kelių metrų storio nuosėdų sluoksniu šie pėdsakai bus atrasti. Kalbant apie Lietuvos paleolitą, tiksliau neapibrėžtas terminas „vėlyvasis paleolitas“ šiame darbe bus vartojamas terminui „finalinis paleolitas“ pakeisti.

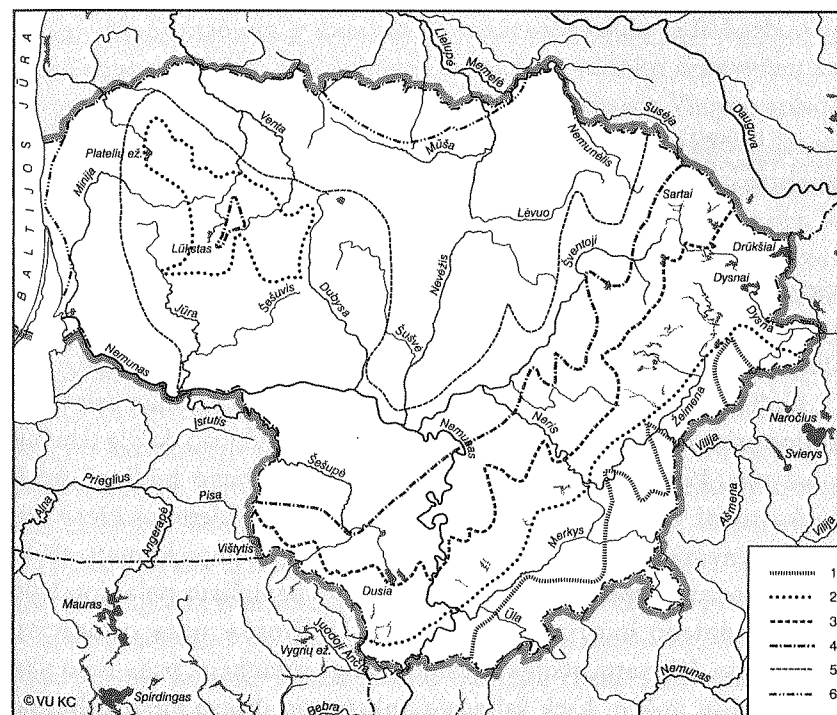
Pažvelgę į vėlyvojo paleolito palikimo Lietuvoje žemėlapi galime pastebėti, kad dauguma to laikotarpio stovyklų ir pavienių radinių koncentruojasi Pietų Lietuvoje. Šis vaizdas yra sąlygotas ir objektyvių, ir subjektyvių aplinkybių. Iš pirmųjų svarbiausia ta, kad titnago žaliava randama tik pietinėje Lietuvos dalyje, o dauguma vėlyvojo paleolito kultūrų naudojo titnago apdirbimo techniką ir reikalavo daug ir kokybiškos titnago žaliavos. Subjektyvia aplinkybe galima laikyti netolygų Lietuvos teritorijos ištyrimą, mat nuo pat XIX a. pabaigos iki šiol tyrinėtojus labiausiai traukė gausybė praeities palikimo pėdsakų Pietų Lietuvoje. Be to, didžiąją dalį Pietų Lietuvos vėlyvojo paleolito radinių sudaro kolekcijos, surinktos paviršiuje, o tyrinėtų stovyklų medžiaga daugiausia buvo rasta tyrinėjant kitų laikotarpių (mezolito, neolito ir žalvario amžiaus pradžios) gyvenvietes ir iki šiol nėra paskelbta. Plačiau pristatyta tik paleolitinių Ežeryno titnago kasyklų bei dirbtuvių ir Eigulių stovyklų medžiaga.

Aplinkos raida vėlyvajame glaciale Lietuvos teritorijoje

Paskutinis Viurmo, arba Nemuno, ledynmetis Grūdės stadijoje labiausiai išplisti į Pietų Lietuvą galėjo maždaug prieš 25–21,5 tūkstantmečių. Baltijos stadijoje ledynas negrįžtamai pradėjo trauktis (3 pav.) ir galutinai paliko Lietuvos teritoriją. Vėlyvasis ledynmetis (maždaug prieš 13,2–10,2 tūkst. m.) apima 4 klimatinės chronozonas (2 lent.): 2 atšilimo laikotarpius – biolingą ir aleriodą – ir 2 šaltesnio klimato laikotarpius – ankstyvąjį ir vėlyvąjį driasą (driasą 1 ir 2). Kartais išskiriamas dar vienas šaltas laikotarpis prieš biolingą, vadinamasis ankstyviausias driasas. Paleogeografi klimato ir gamtinės aplinkos sąlygoms atkurti naudoja žiedadulkių, diatomėjų (vienaląsčių dumblių) ir kt. analizes.

Arktinio klimato fazė prieš 13,2–11,8 tūkstantmečių, šalto ir sauso klimato sąlygos trukdo iki ankstyvojo driasas laikotarpio imtinai. Priešbiolinginiu

- [3]
Ledynų atsitraukimas iš Lietuvos teritorijos ir jų stadijos (pagal Baumekynac, 1969)
 1 – Grūdės;
 2 – Žiogelių;
 3 – Rytų Lietuvos;
 4 – Pietų Lietuvos;
 5 – Vidurio Lietuvos;
 6 – Šiaurės Lietuvos

Amžius tūkst. m.	Laikotarpis	Klimatas	Baltijos baseinas	Gamtinė aplinka	Archeologinės kultūros
10,2	Vėlyvasis driasas Preborealis	Subarktinis	Baltijos ledyninis ežeras	Miškatundrė	Vilniaus gr. – Svidrų k. – Hibridinė
10,9	Borealis Aleriodas			Beržų ir pušų retmiškis	
11,9	Ankstyvasis driasas	Arktinis	Pietų Baltijos prieleidyninis ežeras	Tundra ir miškatundrė	? ■
12,3	Biolingas				
12,8					

[2 lent.]
Vėlyvojo ledynmečio
periodizacija Lietuvoje

laikotarpiu (ankstyviausiame driase), kai galutinai pasitraukė ledynai, ištekėjo prieleidyniniai ežerai ir Nemuno bei Neries upynų erozijos baze tapo Baltijos duburys, susidarė upių 4-oji ir 5-oji terasos.

Ežerų nuosėdose retai aptinkami priešbiolinginio laikotarpio sluoksniai pasižymi maža žiedadulkių koncentracija, tarp jų daug žolių ir krūmų, tačiau mažai medžių žiedadulkių. Gamtinė aplinka tundros tipo.

Biolingio laikotarpiu Baltijos duburyje tyvuliavo vadinamasis Pietų Baltijos prieleidyninis ežeras. Šiaurinėje Baltijos duburio dalyje tebebuvo ledynas. Pietų Baltijos prieleidyniniam ežerui buvo būdingi dideli daugkartiniai vandens lygio svyravimai. Daugelio Lietuvos ežerų dubenų formavimosi pradžia siejama su nedideliu ir trumpu klimato atšilimu. Tuo metu ištirpo nedideli ir arčiau žemės paviršiaus palaidoti ledo luitai bei didelių luitų viršutinės dalys. Didžiosios upės suformavo 3-iąją terasą. Klimatui atšilus augalijos danga sutankėjo, pagausėjo retų beržų ir pušų miškų. Kiek šaltesnio ankstyvojo driaso metu galutinai

susidarė ežerai. Augalijoje vyravo tundros žoliniai augalai, iš medžių – beržai ir beržai keružiai.

Ledynams traukiantis į šiaurę Baltijos duburio vietoje pamažu susidarė gėlavandenis Baltijos ledyninis ežeras. Ši Baltijos jūros stadija užsibaigė maždaug prieš 10,2 tūkstantmečių, kai Baltijos ledyninis ežeras Vidurio Švedijoje prie Bilingeno kalno prasigrauzė į Atlanto vandenyną. Maždaug prieš 11,9 tūkstantmečių prasidėjus aleriodo atšilimui ištirpo daugelis palaidotų ledo luitų ir susidarė daugelis termokarstinių ir kt. tipų ežerų. Manoma, kad aleriodo ir vėlyvojo driaso metu upės suformavo 2-ąją terasą. Minėtiems laikotarpiams būdingas subarktinis klimatas. Aleriodo laikotarpiu paplinta reti ir šviesūs miškai. Greta beržų ir sparčiai plintančių pušų auga eglės ir alksniai, o derlingesnėse vietose ir negausios liepos, ažuolai, guobos, lazdynai. Prasidėjus vėlyvojo driaso laikotarpiui (prieš 10,9 tūkst. m.) daugelis miškų iššalo, įsivyravo miškatundrės kraštovaizdis. Vėl išplito žolinių augalų bendrijos, krūminės beržo rūšys. Tarp medžių vyravo beržai, pušų ir eglių augo mažiau.

Vėlyvojo ledynmečio faunos raidą Lietuvos teritorijoje atkurti daug sudėtingiau. Tyrinėtose vėlyvojo paleolito senovės gyvenvietėse Lietuvoje gyvūnų kaulų nerasta. Tyrinėtojai turi tik pavienius durpynuose, karjeruose ir upių terasose atsitiktinai rastus ledynmečio gyvūnų kaulus. Neseniai atlikus mamutų ir gauruotojo raganosio kaulų radiokarboninius datavimus paaiškėjo, kad Lietuvos teritorijoje surinkti šių gyvūnų kaulai yra ankstesnio laikotarpio, buvusio prieš didžiausią Viurmo apledėjimo išplitimą. Įdomu, kad Estijos teritorijoje rasti mamuto kaulai datuojami pačia vėlyvojo ledynmečio pabaiga. Todėl negalime atmesti prielaidos, kad pasitraukus ledynui mamutai užklydavo ir į Lietuvos teritoriją. Vieninteliai paleolitiniai kaulo dirbiniai, ietigaliai, pagaminti iš šiaurės elnio ragų, Lietuvoje buvo aptikti XIX a. viduryje Kalniškiuose (dabar Klaipėda). Todėl rekonstruodami vėlyvojo ledynmečio fauną galime remtis tik Šiaurės vakarų Europos (Šiaurės Vokietijos, Danijos ir Pietų Švedijos) bei Lenkijos duomenimis. Šių šalių radiniai leidžia teigti, kad vėlyvajame ledynmetyje naujai nuo ledo išsilaisvinusiose teritorijose įsiveisia fauna, kurioje vyrauja šiaurės elniai. Paskui elnius pasirodo plėšrūnai: vilkai, erniai. Šiuo laikotarpiu čia apsigyvena ir žmonės. Vėliau atsiranda poliarinių kiškių ir lapių, įvairių graužikų. Tyrinėtose gyvenvietėse taip pat buvo aptikta gauruotųjų raganosių, laukinių arklių bei paukščių (gulbių, kirų, silkinių kirų, kurapkų ir kt.) kaulų. Kiek vėliau, klimatui kiek sušvelnėjus, įsimaišė miško juostai būdingų rūšių: gigantiškųjų elnių, briedžių, bebrų, rudųjų meškų ir taurų.

Pirmieji gyventojai Lietuvos teritorijoje

Pietinė Lietuvos dalis anksčiausiai išsivadavo iš ledynų ir čia greičiausiai susidarė sąlygos, palankios žmogui gyventi. Šiaurės Vokietijoje, Danijoje, Šiaurės Lenkijoje ir net buvusiuose Rytprūsioose aptikta nemaža biolingo laikotarpiu datuojamų stovyklų ir pavienių radinių (2 pav.). Nors Lietuvoje šiuo laikotarpiu egzistavo tapačios paleogeografinės sąlygos, patikimų duomenų apie to meto apgyvendinimą dar neturime.

Didesnę dalį Lietuvos vėlyvojo paleolito radinių sudaro paviršiaus rinkiniai, todėl iki šiol klasifikuojant Lietuvos paleolitą daugiausia buvo remiamasi titnago radinių morfologija. Kadangi gausiausi ir įvairiausi radiniai yra strėlių antgaliai, kultūrinė periodizacija iš esmės atspindi antgalių bei kiek mažiau kitų dirbinių tipų klasifikaciją. Tačiau įsigilinti į titnago apdirbimo technologijos subtilybes pirmiausia trukdo visaverčių radinių kolekcijų stoka, nes senosios paviršiuje surinktos kolekcijos neretai yra maišytos ir negausios. Lietuvos akmens amžiaus tyrinėtoja R. Rimantienė vėlyvajame paleolite išskiria dvi pagrindines stovyklų grupes: Pabaltijo Madleno, Svidrų ir jų hibridinės grupės (Rimantienė, 1984).

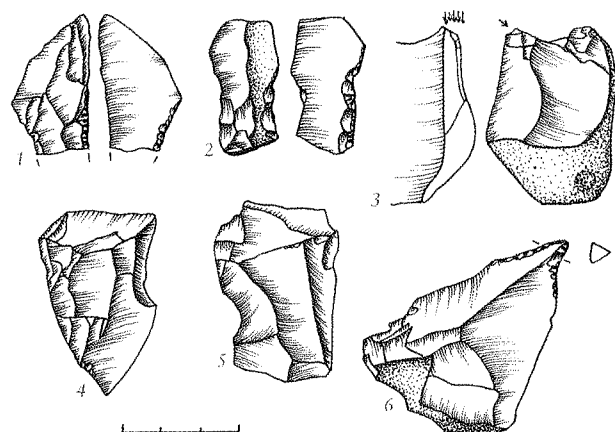
Ukrainiečių tyrinėtojas L. Zalizniakas yra iškėlęs hipotezę, kad kai kurie Pietų Lietuvos bei Polesės radiniai rodo biolingo laikotarpio Hamburgo kultūros pėdsakus Rytų Europos vakarinėje dalyje (Зализняк, 1989). Kaip Hamburgo kultūrai priskirtini nurodomi pavieniai strėlių antgaliai iš Kašėtų ir Rudnios vietovių Pietų Lietuvoje bei Odrižino ir Priboro stovyklų Polesėje (Римантене, 1971). Tačiau jau pats antgalių pobūdis (pavieniai atsitiktiniai radiniai) neleidžia daryti platesnių išvadų. Hamburgo kultūros arealas vargu ar galėjo siekti toli nuo jo centro Šiaurės Vokietijoje esančius Nemuno ir Dnepro baseinus. E. Šatavičius nurodo, kad Lietuvoje egzistavo Hamburgo ir Födermeserio kultūros (Šatavičius, 2001a, 2001b, 2002a). Jokiu būdu nenorime atmesti nuomonės, jog pirmieji žmonės Pietų Lietuvoje apsigyveno biolingo laikotarpiu. Tačiau neturint metodiškai ištirtos stovyklos radinių komplekso bei patikimų gamtamokslinių šių radinių datų kalbėti apie Hamburgo ir Födermeserio kultūras Lietuvos teritorijoje kol kas per drąsu (Ostrauskas, 2002a).

KULTŪRINĖ PERIODIZACIJA

Pabaltijo Madleno ir hibridinių kultūrinių grupių stovyklos

Pabaltijo Madleno grupės vardu R. Rimantienė pavadino radinius ir jų kolekcijas, turinčias Liungbiu-Bromės ir Arensburgo kultūroms būdingų bruožų. Pastarosios kultūros buvo paplitusios Šiaurės vakarų Europoje aleriodo ir vėlyvojo driaso laikotarpiais (5 pav.). Pirmieji išraiškingi Liungbiu-Bromės ir Arensburgo kultūrų paminklai buvo ištirti XX a. 3-iajame–5-ajame dešimtmetyje. Todėl Rytų Europos tyrinėtojams jie tapo etalonu palyginimui. Lietuvos paleolito tyrinėtojai dėl atsitiktinio medžiagos pobūdžio iki šiol negalėjo šios grupės radinius detaliau analizuoti bei daryti tikslesnes išvadas, nes tik turint visą stovyklos inventorių galima jį visapusiškai aptarti ir lyginti. Ištyrus atskiras būdingesnes stovyklas, būtų galima pereiti prie pirminio ir antarinio apdirbimo technologijos nagrinėjimo ir tik po to prie tipologinių tyrimų. Tai leistų deramai palyginti Pietų Lietuvos gyvenvietėse rastus radinius su aplinkinių kraštų ir kultūrų duomenimis ir nesitenkinti vien tik bendrais teiginiais apie panašių pavienių dirbinių tipų egzistavimą. Šiuo metu, remiantis technologiniais ir tipologiniais kriterijais, Pabaltijo Madleno grupės medžiagoje, surinktoje Pietų Lietuvoje, galima išskirti kelioms kultūrinėms tradicijoms būdingus bruožus.

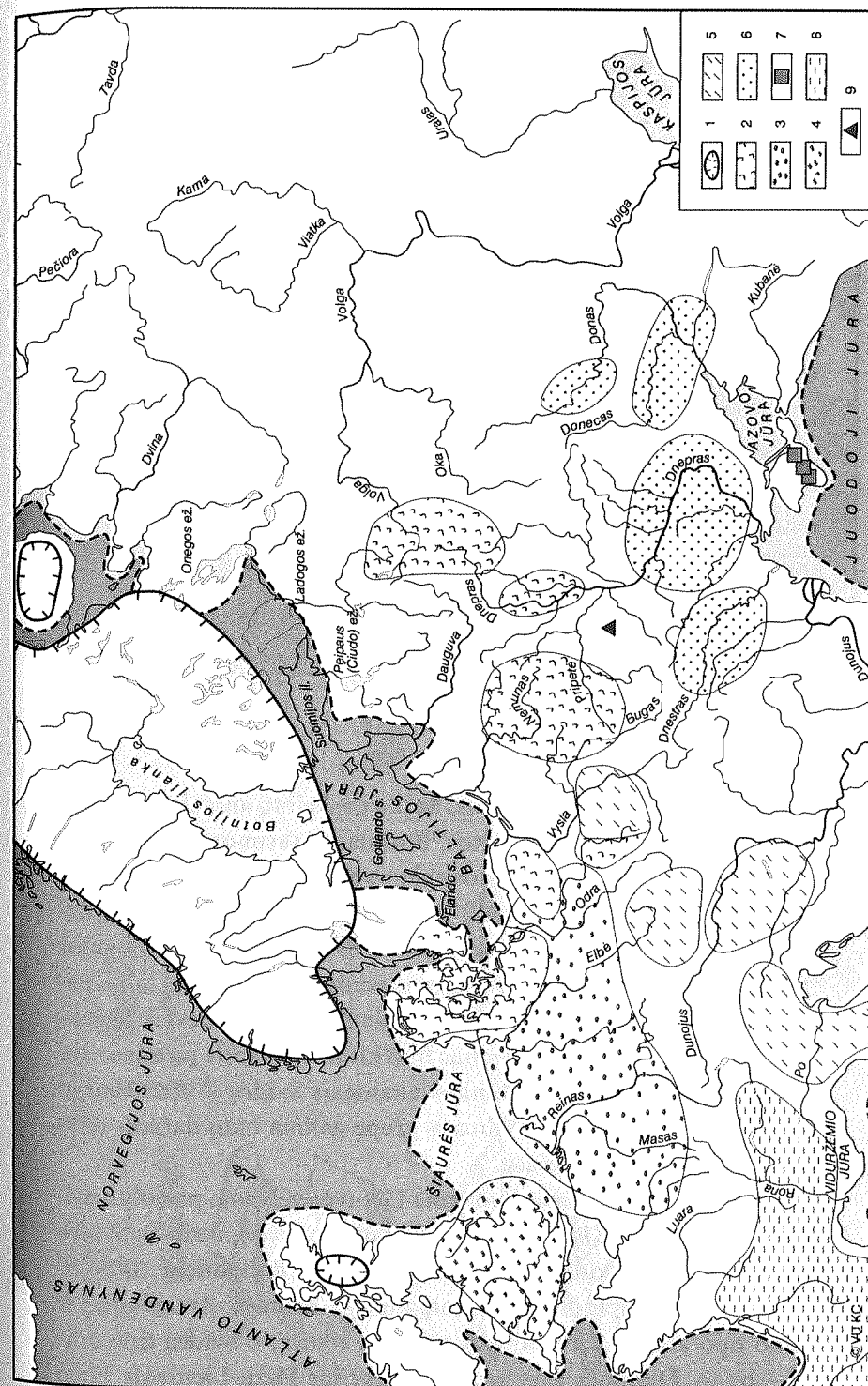
Liungbiu-Bromės kultūrai būdingi bruožai: tiesioginio („kieto“) mušimo technikos naudojimas nuoskaloms ir netaisyklingoms skeltėms nuskelti nuo vienagalių, rečiau dvigalių, skaldytinių. Skaldytiniai dažniausiai buvo tik labai menkai paruošti, nuskėlimu suformuojant aikštelę (plokštumą) jų viršuje. Būdingiausias dirbinių tipas – antgalis iš nuoskalos ar netaisyklingos skeltės su statmenu retušu suformuotu įtvairu. Be antgalių, dažnai randama gremžtukų, rėžtukų ir gražtelių, tačiau kalbant apie Lietuvą remtis šiais ne tokiais ryškiais tipais bent šiuo metu netikslinga. Bromės tipo stovyklos Pietų Skandinavijoje datuojamos aleriodo antrąja puse – vėlyvojo driaso pradžia (Andersen, 1988; Fischer, 1991). Kultūrinių grupių, naudojusią tą pačią ar labai panašią pirminio apdirbimo techniką, randama ir Rytų Europoje, Dnepro ir

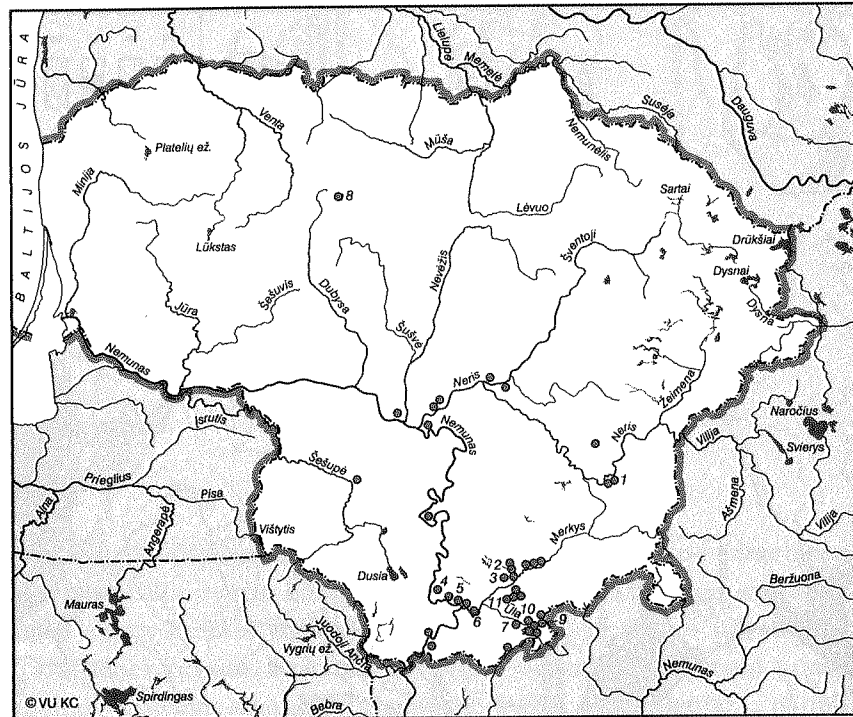
[4]
 Varėnės 2-osios stovyklos
 medžiaga, panaši į
 Ljungbju
 tipo medžiagą
 1–2 – strėlių antgaliai;
 3 – rėžtukas;
 4–5 – skaldytiniai;
 6 – pradūriklis

Volgos aukštupio baseinuose. Tačiau joms, be Bromės tipo antgalių su masyviu plačiu įtvaru, būdingi ir vienašoniai Grensko tipo antgaliai. Pagal vienos Polesės stovyklos vardą šio tipo stovyklos pavadintos Krasnoseljės kultūra. Pastaroji gyvavo ir aleriodo, ir vėlyvojo driaso laikotarpiu (Синицына, 1996; Зализняк, 1989). Pietų Lietuvoje panaši titnago apdirbimo technika buvo rasta Varėnės 2-ojoje gyvenvietėje (4 pav.). Tyrinėjimų metu buvo aptikta nedidelė apie 5–6 cm skersmens padengtų patina titnago radinių grupė. Ją sudarė du strėlių antgaliai iš masyvių netaisyklingų nuoskalų su statmenu retušu išskirtu plačiu įtvaru, masyvūs rėžtukas ir pradūriklis, keletas vienagalių skaldytinių nuoskaloms ir nemažas skaldos kiekis. Bromės tipo pirminė titnago apdirbimo technika vartota ir kai kuriuose Ežeryno titnago dirbtuvių ploteliuose: 15, 16 (Римантене, 1971). Aprašytuosius radinius iš Pietų Lietuvos reikia atsargiai vertinti ir datuoti, nes jie gali būti susiję tiek su Vakarų Europos Bromės kultūra, tiek su panašiomis Rytų Europos tradicijomis. Tuo labiau kad Pietų Lietuvoje rasta nemaža Grensko tipo vienašonių antgalių (Glyno 6-osios, Gribašos radimvietės).

Prie atskiros Vilniaus grupės, taip pavadintos pagal būdingiausią Vilniaus 1-ąją stovyklą, tyrinėtojai linkę priskirti stovyklas ir kolekcijas, kuriose susipynę Bromės ir Arensburgo kultūroms būdingi bruožai (Sulgostowska, 1989): be gausių vienagalių, čia naudojami dvigaliai skaldytiniai netaisyklingoms skeltėms skelti, tarp strėlių antgalių pasitaiko panašių į abiejų minėtų kultūrų strėlių antgalius (6, 7, 8 pav.). Tyrinėtojai kol kas nesutaria ir dėl Vilniaus grupės paminklų priklausomybės, ir dėl pirminės titnago apdirbimo technologijos, ir kai kuriais

[5]
 Apgyvendinimas Europos priešedinymsė bygumose aleriodo laikotarpio antrojoje pusėje. 1 – ledynai; 2 – Ljungbju–Bromės kultūra ir panašios kultūrinės grupės Rytų Europoje; 3 – Féderneserto kultūra; 4 – Britanijos palcolitas; 5 – Tardigraveto kultūrinės grupės; 6, 9 – Rytų Europos Epigravetas; 7 – Krymo palcolito kultūros; 8 – Azilinė kultūra

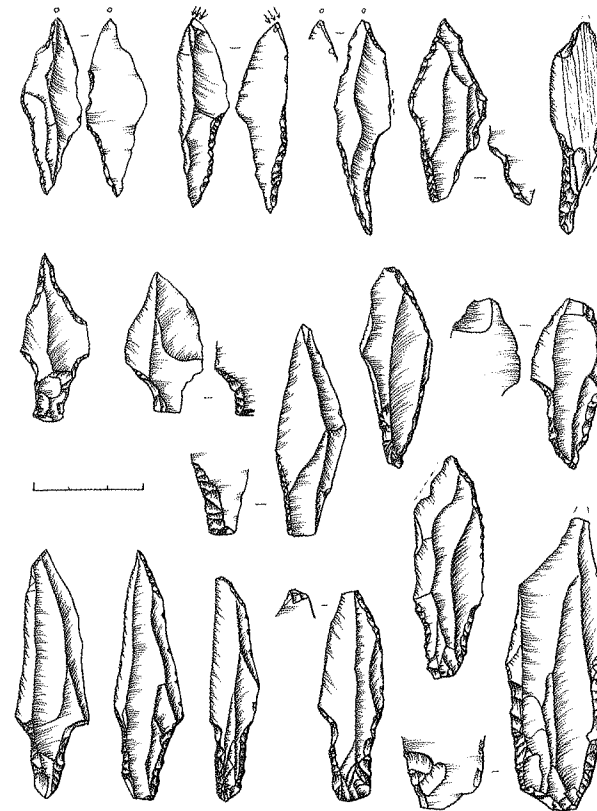

[6]
Pabaltijo Madleno ir
hibridinių grupių stovyklos
Lietuvoje

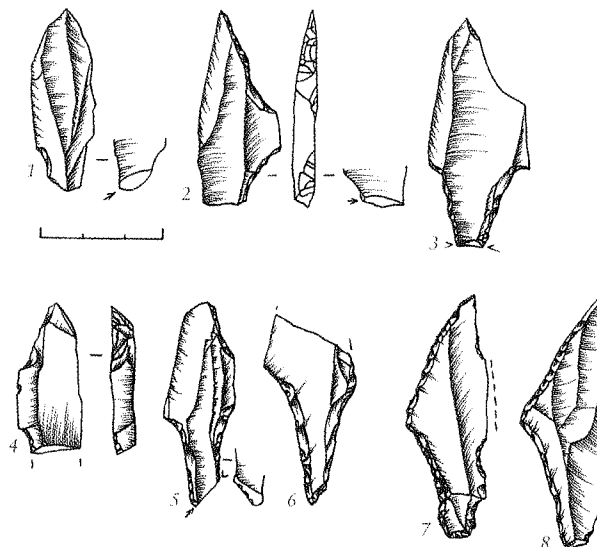
- 1 – Vilniaus 1-oji;
- 2 – Varėnės 2-oji;
- 3 – Varėnės 5-oji;
- 4 – Ežeryno titnago
kasyklos;
- 5 – Maksimonių 1-oji;
- 6 – Glyno 6-oji;
- 7 – Kašėtos;
- 8 – Lieporiai;
- 9 – Gribaša;
- 10 – Rudnia;
- 11 – Mergėžerio 3-oji

kitais klausimais. Be jau paskelbtų antgalių iš senųjų rinkinių (Kašėtos, Rudnia, Maksimonių 1-oji), Vilniaus grupės stovykloms būdingų radinių rasta šiaurinėje Varėnės 2-osios gyvenvietės dalyje. Deja, kadangi netoliese rasta ir Svidrų kultūros stovyklos liekanų, šių kultūrų masinius dirbinius dėl labai panašios pirminio apdirbimo technikos beveik negalima atskirti vienus nuo kitų. Remiantis pirminio apdirbimo technikos analogais Svidrų ir Arensburgo kultūrose, Vilniaus grupę galima būtų datuoti vėlyvoju driasu.

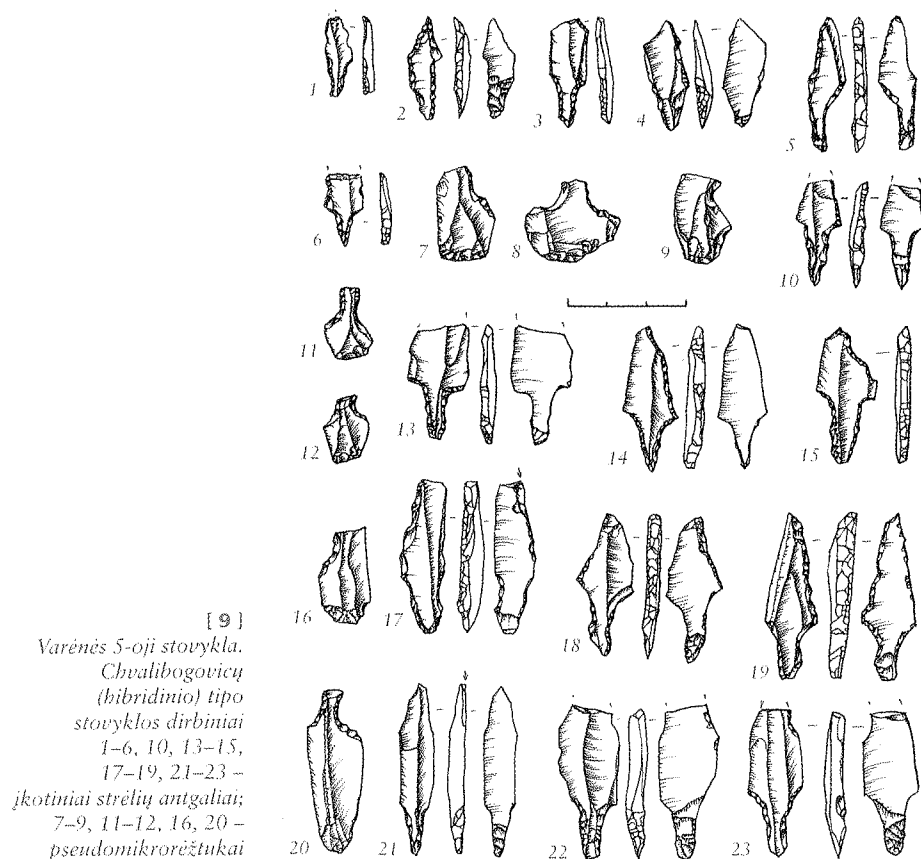
Klasifikuodama Lietuvos vėlyvojo paleolito medžiagą, R. Rimantienė išskyrė hibridinę radinių grupę, turinčią Svidrų ir Pabaltijo Madleno kultūroms būdingų bruožų (Rimantienė, 1996b). Tai visų pirma atsispindi strėlių antgaliuose: Bromės, Arensburgo ir Grensko tipo antgalių įtvapai turi plokščią retušą, o Svidrų tipo antgaliai – be jo. Didesnės šios grupės kolekcijos Pietų Lietuvoje buvo

[7]
Pabaltijo Madleno strėlių
antgaliai iš Pietų Lietuvos

[8]
Vilniaus grupės
strėlių antgaliai
1-3 – Varėnės 2-oji;
4-6 – Maksimonių 1-oji;
7-8 – Kašėtos

[9]
 Varėnės 5-oji stovykla.
 Chvalibogovicų
 (hibridinio) tipo
 stovyklos dirbiniai
 1-6, 10, 13-15,
 17-19, 21-23 –
 įklotiniai strėlių antgaliai;
 7-9, 11-12, 16, 20 –
 pseudomikrorėžtukai

surinktos Mergežerio 3-iojoje, Ežeryno 8-ojoje bei pastaruoju metu ištirtoje Varėnės 5-ojoje stovyklose (9 pav.). R. Rimantienės nuomone, ši stovyklų grupė atspindi vėlyvojo paleolito kultūrų Lietuvoje sąveiką.

Svidrų kultūra

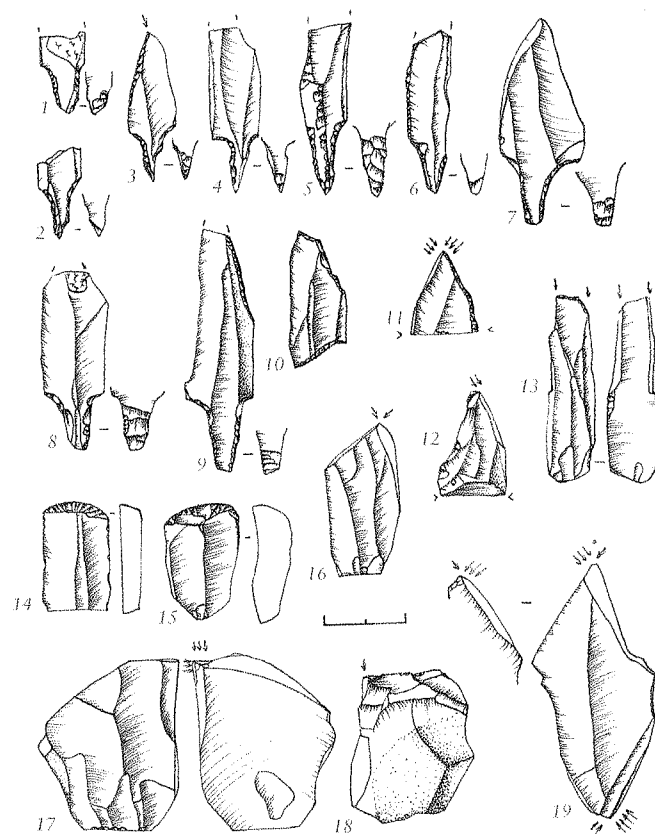
Pirmieji Svidrų kultūros radiniai buvo surasti Lenkijoje ir paskelbti XIX a. viduryje (Schild, 1975). XX a. antrajame dešimtmetyje S. Krukowski, remdamasis Didžiųjų Svidrų (*Swidry Wielkie*) stovyklos prie Varšuvos radiniais, išskyrė Svidrų kultūrą. 1919 m. L. Kozłowski, tyrinėdamas gausų vėlyvojo paleolito rinkinį iš Chvalibogovicų, išskyrė

Chvalibogovicų kultūrą ir vėliau ją traktavo kaip atskirą nuo Svidrų kultūros (Kozłowski L., 1919, 1936). Terminą „Svidrų kultūra“ sukūrė J.G.D. Clarkas (Clark, 1936) ir L. Kozłowski (Kozłowski L., 1936). Remdamiesi tipologine smėlinių stovyklų radinių analize, įvairūs tyrinėtojai sukūrė keletą Svidrų kultūros periodizacijų, kuriose nustatė keletą etapų. Be to, įvairiai datavo šią kultūrą priskirdami ją laikotarpiui nuo biolingio iki preborealio – t.y. iki VIII tūkstantmečio pr. Kr. (Sawicki, 1935; Krukowski, 1939; Schild, 1964; Taute, 1968). Tačiau tik ištyrus Calovanės ir Vituvo stovyklas, Svidrų kultūros gyvenviečių sluoksniai buvo datuoti radiokarboniniu metodu. Paaikėjo, kad Svidrų kultūra vystėsi vėlyvojo driaso laikotarpiu ir dar gyvavo preborealio pradžioje (Schild, 1975; Sulgostowska, 1989). Minėtini vėlyvojo paleolito apibendrinamieji darbai, kurių autoriai W. Taute, J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski, L. Kolcovas, Z. Sulgostowska, L. Zalizniakas, daug dėmesio skyrė Svidrų kultūrai.

Pirmieji Svidrų kultūros radinius Lietuvoje aprašė lenkų tyrinėtojai W. Szukiewiczus ir W. Antoniewiczus (Szukiewicz, 1901a, 1901b, 1907, 1910; Antoniewicz, 1930, 1931). W. Antoniewicziaus nuomone, Svidrų kultūra Kauno ir Švenčionių apylinkes pasiekė jau epipaleolitiniame etape (Antoniewicz, 1930). Tolesni Svidrų kultūros tyrinėjimai Lietuvoje susiję su R. Rimantienės vardu. Dar 1941 m. ji paskelbė pirmąsias Svidrų kultūros etalonines stovyklas (Jablonskytė, 1941a, 1941b), parašė apibendrinamųjų darbų šia tema (Яблонските-Римантене, 1952, 1959, 1966; Римантене, 1971, 1978; Jablonskytė-Rimantienė, 1964; Rimantienė, 1972, 1984, 1996b). XX a. paskutiniame dešimtmetyje atnaujintų paleolito paminklų tyrimų duomenys kol kas dar neapdoroti ir nepaskelbti, todėl Svidrų kultūros pažinimas remiasi daugiau tik paviršiaus kolekcijų analize.

Pastaruoju metu akmens amžiaus tyrinėjimai Lietuvoje suaktyvėjo; vėlyvojo paleolito Svidrų kultūros stovyklų skaičius greitai artėja prie šimto. Tačiau iki šiol plačiau paskelbta tik pokario dešimtmečiais ištirtų paminklų (Ežeryno, Eigulių, Šilelio) medžiaga.

Vėlyvojo paleolito Svidrų kultūrai priklausantys dirbiniai apdirbti tiesioginio mušimo būdu: taip minkštu akmeniu nuo dvigalių skaldytinių atskeliamos netaisyklingos skeltys. Tarp stovyklose rastų dirbinių vyrauja nedidelis tipų skaičius: įtvariniai (įklotiniai) strėlių antgaliai, galiniai gremžtukai, viduriniai arba šoniniai rėžtukai, suformuoti nuskėlimais į skirtingas puses arba retušu ir nuskėlimais. Išraiškingiausias dirbiny yra strėlės antgalis. Jis paprastai daromas iš siauros ilgos skeltės,

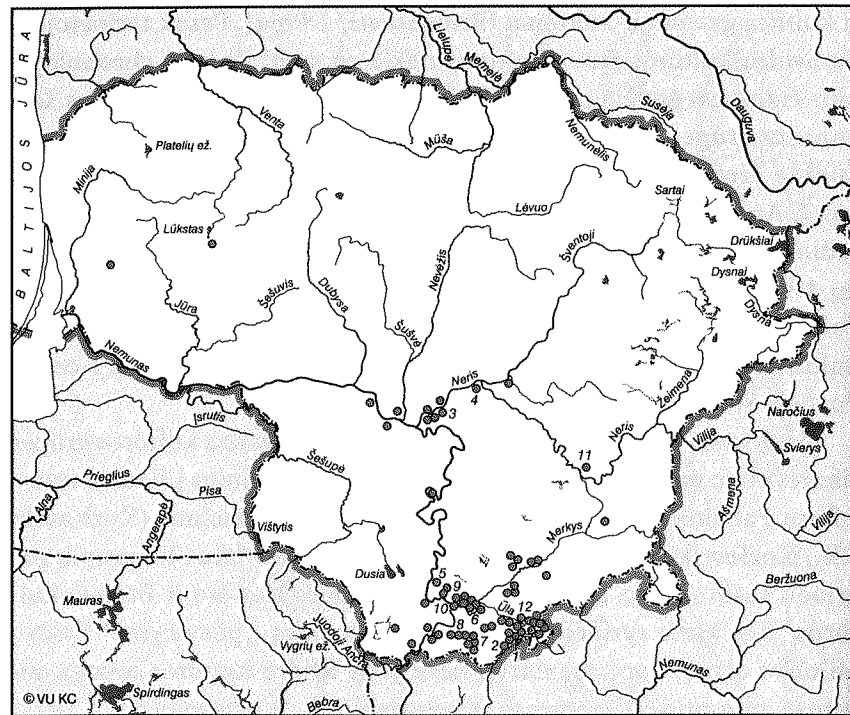

[10]
 Katros ištakų 1-oji stovykla.
 Svidrų kultūros ankstyvojo
 etapo dirbiniai
 1-9 – strėlių antgaliai;
 10 – režtuko ruošinys;
 11-13, 16-19 – režtukai;
 14-15 – gremžtukai

atskeltos nuo dvigalio skaldytinio, su plokščiu retušu įtvaro vietoje pašalinta kuprele. Pagal sandarą išskiriami du pagrindiniai antgalių tipai: su išskirtu ir su neišskirtu įtvaru. Remiantis daugiausia šių antgalių tipų vyravimu stovykla priskiriama vienam iš dviejų tipų, kurie paprastai siejami su Svidrų kultūros etapais. Lenkų tyrinėtojas R. Schildas, remdamasis Calovanės ir Vitovo daugiasluoksnių stovyklų tyrinėjimų duomenimis, dar 1975 m. iškėlė hipotezę apie Svidrų kultūros kilmę iš Bromės kultūros. Kelios radiokarboninės datos jam leido Svidrų kultūros stovyklą su išskirtu antgalių įtvaru datuoti vėlyvojo drieso pirmąja puse ir priskirti ankstyvajam etapui, o su neišskirtu (karklo lapo formos) įtvaru – vėlyvajam (Schild, 1975). R. Rimantienės nuomone, tokia Svidrų kultūros kilmės hipotezė nėra įtikinama, o Svidrų kultūros Calovanės kompleksai su įtvarais, datuoti vėlyvojo drieso pirmąja puse, yra hibridinio tipo. Todėl negalima atmesti galimybės, kad

ši kultūra gyvavo ir anksčiau (Rimantienė, 1996a). Pasak tyrinėtojos, du Svidrų kultūros stovyklų tipus reikia suprasti ne kaip chronologinius etapus, o greičiau kaip iš dalies viena greta kitos gyvavusias šios kultūros grupes. Kaip ryškiausią Svidrų kultūros ankstyvojo etapo paminimą Lietuvoje reikėtų išskirti Katros ištakų 1-ąją gyvenvietę (10 pav.). Ankstyvajam etapui taip pat skirtini Ežeryno 1-osios stovyklos radiniai. Būdingiausi Svidrų kultūros vėlyvojo etapo pavyzdžiai – Eigučių 1A, 1D, Paramėlio 3C ir Skarulių gyvenviečių (11 pav.) radiniai. Tačiau daugelyje Lietuvos paleolito rinkinių ankstyvojo ir vėlyvojo šios kultūros etapų medžiaga yra susimaišiusi (pvz., Maksimonių 1-osios, Puvočių stovyklų rinkiniai ir t.t.).

Holoceno pradžioje (VIII–VII tūkst. pr. Kr.) Svidrų kultūros grupės šiaurės elnių medžiotojai patraukė paskui šiaurės elnius į šiaurės rytus: į Rytų Pabaltijį, Dauguvos ir Volgos aukštupio baseinus (Kozłowski J.K., Kozłowski S.K., 1977; Зализняк, 1989). Netrukus šių grupių pagrindu susiformavo „posvidrinės“ mezolitinės Kundos ir Butovo kultūros. Kai kurie tyrinėtojai net išskiria atskirą „posvidrinę“ Svidrų kultūros etapą, kuriame matyti tiesioginis Svidrų kultūros tęsinys minėtose mezolitinėse kultūrose (Kozłowski J.K., Kozłowski S.K., 1977; Кольцов, 1977). Kiti atskiria Svidrų kultūrą nuo mezolitinių „posvidrinę“ kultūrų, nurodymai, jog preborealio pirmojoje pusėje daugelis kultūrų pakito (Зализняк, 1989). R. Rimantienė Lietuvoje ir aplinkiniuose rajonuose išskiria Epipaleolitinę kultūrą, t.y. paleolito pabaigoje susiliejusią kultūrų tąsą (Римантене, 1971; Rimantienė, 1996a). Jos nuomone, Epipaleolitinė kultūra Lietuvoje gyvavo preborealyje, o vėliau, keičiantis klimatui, šios kultūros nešėjai iš dalies pasitraukė į šiaurę, iš dalies įsiliejo į vietines mezolitines kultūras. Tyrinėtoja Epipaleolitinei kultūrai priskiria gana skirtingus Drąseikių, Dubičių 2-osios, Saleninkų 2-osios ir 3-iosios, Samantonių, Pamerkinės, Jakštočių 1B ir kt. stovyklų titnago radinių rinkinius. Vertėtų pažymėti, kad šie rinkiniai yra įvairių laikotarpių ir kultūrų stovyklų medžiaga, dažniausiai įvairialaikė net konkrečiose kolekcijose, kadangi jos sudarytos iš paviršiaus radinių. Pavyzdžiui, Pamerkinėje rasta vėlyvojo paleolito Svidrų ir galbūt kitų paleolito kultūrų, mezolitinių Kudlajevkos-Stavinogos, Pulio tipo ir Janislavicų kultūrų radinių, Dubičių 2-ojoje – Svidrų ir Janislavicų, Drąseikiuose – Svidrų ir Madleno tipo paleolitinių radinių, vėlyvojo mezolito dirbinių ir t.t. Epipaleolitinę kultūrą R. Rimantienė išskyrė dar tuo metu, kai tyrinėtojai apie mezolito laikotarpį ir jo chronologiją beveik neturėjo patikimų duomenų. Taigi šiuo

[11]
Svidrų kultūros stovyklos
Lietuvoje

- 1 – Katros ištakų 1-oji;
- 2 – Paramelio 3C;
- 3 – Eigulių 1 A, B, D;
- 4 – Skarulių;
- 5 – Ežeryno titnago kasyklos;
- 6 – Puvočių;
- 7 – Kabelių 2C;
- 8 – Margionių titnago kasyklos;
- 9 – Maksimonių 1-oji;
- 10 – Pamerkinės;
- 11 – Pasienių 1-oji;
- 12 – Titno ež. titnago kasyklos

metu, kai atsirado naujų duomenų, Epipaleolitinės kultūros, kaip atskiro kultūrinio vieneto, koncepcija nebeatitinka turimų faktų. Šiuo metu galima būtų atskirai kalbėti apie holoceno pradžios Svidrų kultūros paminklus ir ankstyvojo mezolito kultūrų gyvenvietes. Pirmuosius atskirti nuo paleolitinių tikriausiai galima tik turint neginčytinas datas, nes atskirų autorių išdėstyti tipologiniai kriterijai yra priešaringi ir dažnai nenuoseklūs. Tyrinėtojai bando išskirti vėlyviausią Svidrų kultūros etapą remdamiesi tipologiniais ir topografiniais padėties kriterijais (Жольцов, 1977; Rimantienė, 1996a). Tačiau smėlinėse stovyklose randami ašmenėliai, mikrolitai ir kiti dirbiniai greičiausiai yra įsimaišęs vėlyvesnių

laikotarpių apgyvendinimo palikimas, nes stratigrafiškai „grynuose“ Svidrų kultūros paminkluose tokių radinių neaptinkama. Bandyamas stovyklas datuoti preborealiu pagal jų topografinę padėtį pirmojoje

viršsalpinėje terasoje taip pat nepasiteisino. Pasirodo, kad šis metodas, jo neabsoliutinant, gali būti taikomas tik didžiųjų upių pakrantėse. Taigi taikant minėtus kriterijus paviršiaus rinkiniams patikimų duomenų tikėtis negalima.

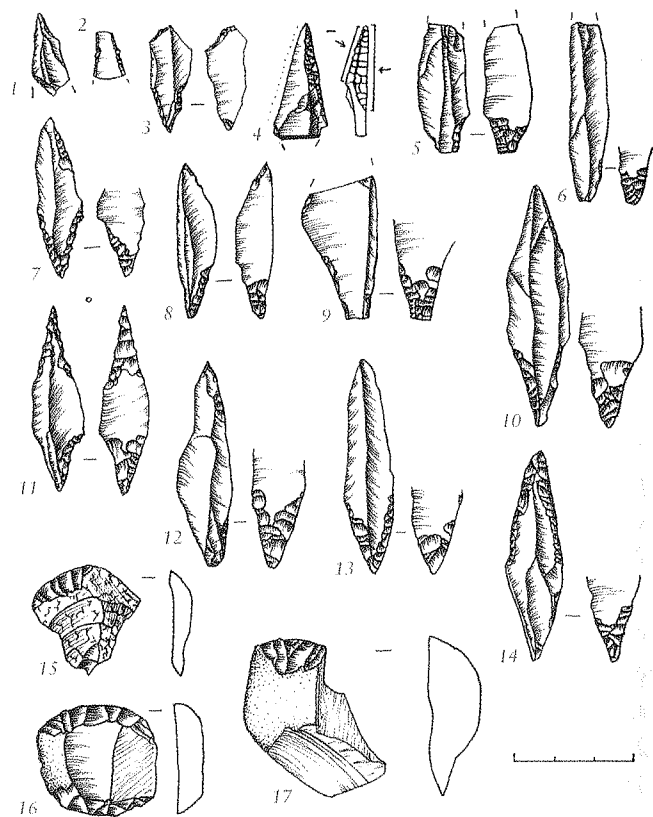
Apie tai, kad vėlyvojo paleolito Svidrų kultūra rytiniame Baltijos pakraštyje išliko ir preborealio pradžioje, byloja radiokarboninės datos iš Šiaurės rytų Lenkijos: Dudka I – 9710±150 BP Gd-4305; 9610±70 BP Gd-3310 (Gumiński, Fiedorczuk, 1990), Calovanė – 9935±110 BP GrN-5254; 9750±80 BP Gd-1662; 9700±80 BP Gd-1717 (Schild, 1996).* Lietuvoje pastaraisiais metais buvo atrastos dvi gyvenvietės, kurias tyrinėtojai pagal tipologinius ir topografinius samprotavimus ar radiokarbonines datas sieja su Vėlyvąja Svidrų kultūra. Tai Pasienių 1-oji ir Kabelių 2C gyvenvietės.

Vėlyvojo driaso – preborealio riba ar preborealio pradžia radiokarboninių datų pagrindu galima datuoti Kabelių 2-osios senovės gyvenvietės apatinį kultūrinį sluoksnį C: 9910±100 BP Ta-2606; 9820±220 BP Ta-2601. Kabelių 2-oji gyvenvietė buvo surasta 1990 m. 1994 ir 1996–1997 m. gyvenvietėje buvo ištirtas bendras 206 m² dydžio plotas kartu su 96 m² durpyno pakraštyje, kur buvo aptikti 3 mezolito laikotarpio kultūriniai sluoksniai (Ostrauskas, 1999a, 2002b). Apatiniame iš jų, pavadintame C, buvo surinkta Svidrų kultūros titnago medžiaga. Kabelių 2-osios gyvenvietės C sluoksnyje buvo surinkta 2006 vnt. titnago skaldos, 18 skaldytinių ir jų fragmentų, 43 antrinio apdirbimo dirbiniai ir antrinio apdirbimo atliekos (12 pav.).

Kabelių 2-osios senovės gyvenvietės apatinio kultūrinio sluoksnio C titnago radinių kompleksas tipologiniu požiūriu priskirtinas paleolitinės Svidrų kultūros vėlyvajam etapui. Sprendžiant pagal negausius dirbinius, visų pirma pagal strėlių antgalius, galima teigti, kad šį kompleksą sudaro vienalaikiai radiniai. Galbūt tai vienos trumpalaikės stovyklos palikimas. Tačiau tiksliau nustatyti padėtų tik tolesni tyrinėjimai. Ši stovykla greičiausiai gyvavo pačioje vėlyvojo driaso pabaigoje ar preborealio pradžioje. Jos titnago inventoriuje dar nepastebima jokių mezolitinų tradicijų įtakos.

Be Kabelių 2-osios gyvenvietės apatinio kultūrinio sluoksnio C komplekso, šiuo metu Lietuvoje preborealio pradžia skiriama Pasienių 1-oji gyvenvietė (Štavičius, 1997). Jos tyrinėjimų medžiaga išsamiai

* BP (angl. *before present*) – tarptautinis trumpinimas, reiškiantis laikotarpį iki dabarties. „Dabartimi“ laikomi 1950 m., t.y. sutartinė radiokarboninės analizės įdiegimo data. Raidės ir skaitmuo po BP nurodo laboratorijos pavadinimą ir tyrimo eilės numerį.

[12]
Kabelių 2-oji stovykla.
Svidrų kultūros vėlyvojo
etapo dirbiniai
1–14 – strėlių antgaliai;
15–17 – gremžtukai

dar nepaskelbta, todėl negalima jos detaliam lyginti nei su Kabelių 2C, nei su aplinkinių kraštų gyvenviečių kompleksais. Skirtingai nuo Kabelių 2C komplekso, pusė Pasienių 1-ojoje gyvenvietėje rastų įtvartintų strėlių antgalių yra su išskirtu įtvaru. Iš paleolitinių stovyklų Pasienių 1-oji išsiskiria visų pirma topografinė padėtimi ir radiniais: 2 ašmenėliais, 1 kūginiu skaldytiniu bei 9 netaisyklingais skersiniais antgaliais, vadinamais trapecijomis. Šių skersinių antgalių atsiradimas siejamas su vėlyvojo paleolito Arensburgo kultūros įtaka. Svarstant galimą Pasienių gyvenvietės komplekso ir jo ypatybių kilmę reikėtų atkreipti dėmesį į finalinio paleolito Ukrainos miškastepės zonos kultūras. Šiose vėlyvajam Rytų Europos Gravetui (Epigravetui arba Mikrogravetui) skiriamose grupėse buvo plačiai taikoma ašmenėlinė technika, naudojami įvairūs mikrolitų ir ašmenėlių tipai. Kai kuriose finalinio paleolito kultūrose (Vėlyvoji Molodovos, Šan-Kobos kultūros) jau buvo žinoma

ir plačiai vartojama vienagalių skaldytinių skeltėms skelti technika (Залізняк, 1998). Nuspaudimo technika ir specialūs vienagalių skaldytinių tipai taisyklingoms skeltėms skelti būdingi jau ankstyviausiems Kukreko kultūros paminklams, kurie datuojami dar finaliniu paleolitu.* Osokorivkos ir Zimovnikų kultūroms, be kitų mikrolitų tipų, būdingi kelių tipų skersiniai strėlių antgaliai. Vėlyvojo driaso laikotarpiu šios kultūros buvo Svidrų kultūros grupių Polesėje pietinės kaimynės. Ledynmečio ir holoceno laikotarpių sandūroje plačiose Vidurio Europos priledyninių smėlinių lygumų teritorijose aktyviai maišantis įvairioms kultūroms dalis Svidrų kultūros bendruomenių greičiausiai patyrė minėtų pietinių kaimynų įtaką. Šiuo atveju Pasienių 1-osios stovyklos kilmę, matyt, reikėtų sieti su Svidrų kultūros grupių migracija holoceno pradžioje iš Polesės šiaurės kryptimi.

Remiantis Kabelių 2C ir Pasienių 1-osios stovyklų medžiaga, galima teigti, kad preborealio pradžioje Svidrų kultūra išlaikė visus pagrindinius titnago industrijos bruožus – tiek pirminio ir antrinio titnago apdirbimo, tiek ir dirbinių kompleksų tipologinės sudėties. Detalesnes Vėlyvosios Svidrų kultūros gyvenviečių materialinės kultūros ypatybes mokslininkai turėtų nustatyti artimiausioje ateityje, nes tyrinėjimai šia linkme vyksta ir Lietuvoje, ir kitose šalyse. Šiuo metu pagal turimas ¹⁴C datas galima teigti, kad šis baigiamasis Svidrų kultūros etapas ir Svidrų kultūros transformacija truko neilgai. Preborealio viduryje Rytų Pabaltijyje gyvavo mezolitinės Kundos kultūros gyvenvietės be jokių žymesnių paleolitinio paveldo požymių. Todėl Vėlyvosios Svidrų kultūros transformacija į Kundos kultūrą turėjo įvykti kiek anksčiau – preborealio pirmojoje pusėje.

Pagal turimus duomenis Svidrų kultūros ankstyvasis etapas (antgaliai su ryškiai išskirtu įtvaru) pasirodė vėlyvojo driaso pirmojoje pusėje. Vėlyvoji Svidrų kultūra (karklo lapo formos antgaliai su neįskirtu įtvaru) datuotina vėlyvojo driaso pabaiga ir preborealio pradžia. Tada greičiausiai dauguma vėlyvojo paleolito kultūrų gyventojų grupių persikėlė į šiaurės rytus paskui besitraukiančius šiaurės elnius. Negausūs likusieji gyventojai turėjo prisitaikyti prie sparčiai besikeičiančių aplinkos sąlygų. Vėlyvoji Svidrų kultūra, veikiamą iš pietų slenkančių mezolito tradicijų nešėjų, dar preborealio pirmojoje pusėje transformavosi į mezolitinę Kundos kultūrą.

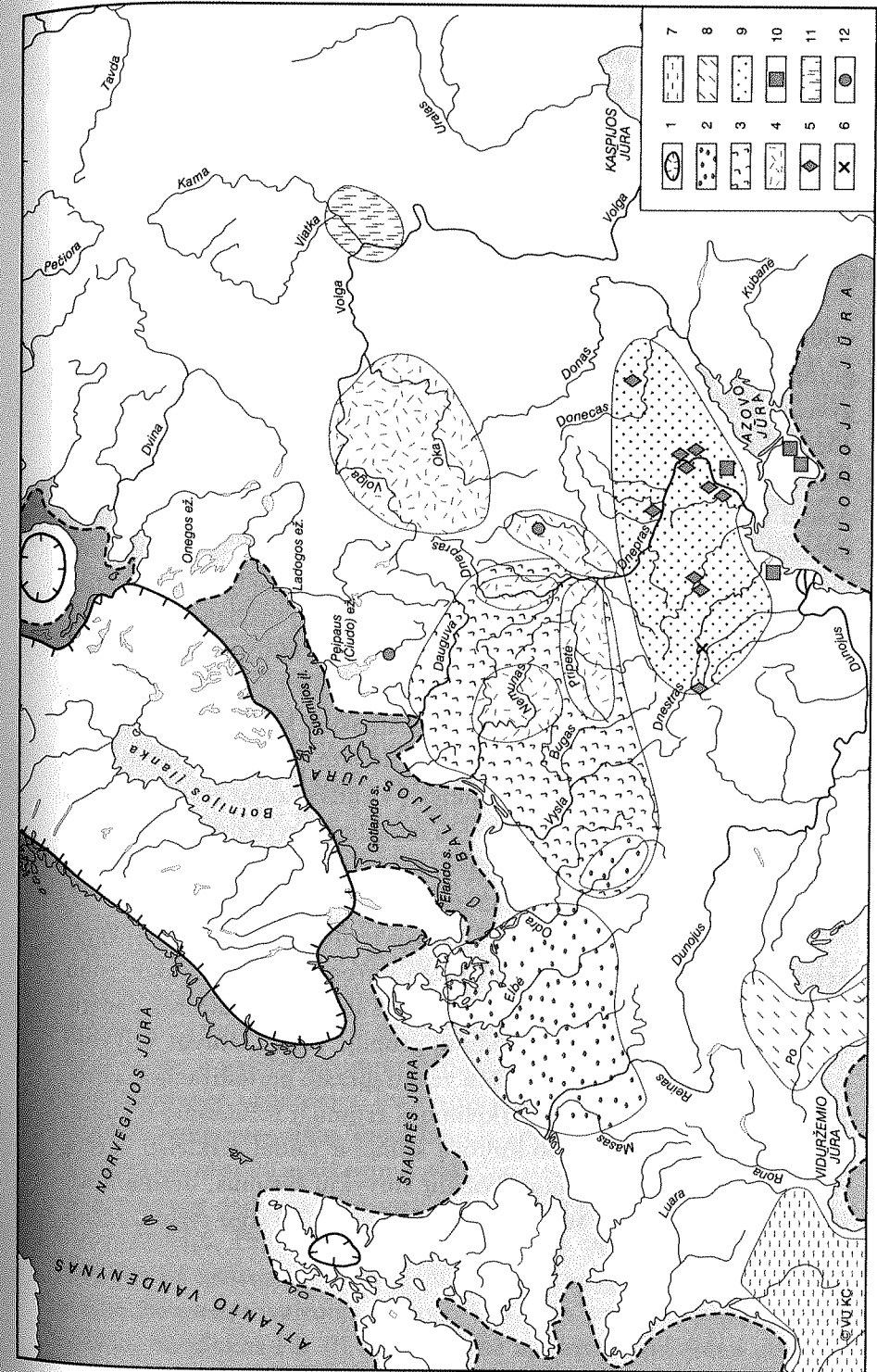
* Ukrainos MA Archeologijos instituto bendradarbio dr. O. Janievičiaus žodinė informacija, už kurią autorius jam nuoširdžiai dėkoja.

ISTORINIS PROCESAS

Maždaug prieš 23 tūkstantmečius vėlyvasis Nemuno (Viurmo, Valda-
jaus) apledėjimas padengė ir didžiąją dalį Pietų Lietuvos, priversdamas
į pietus pasitraukti ir gyvūnus, ir greičiausiai dar negausias senovės
žmonių grupes. Kada aplinkos sąlygos Lietuvos teritorijoje tapo vėl tin-
kamos žmonėms apsigyventi, tiksliai šiuo metu negalima pasakyti.
Maždaug prieš 20,5 tūkstantmečių (Grūdės stadija) ledynas pradėjo
trauktis nuo Pietryčių Lietuvos galinių morenų. Tačiau Šiaurės Lietuvą
ledynas galutinai paliko tik maždaug prieš 13 tūkstantmečių. Pietų Lie-
tuvoje tuo metu (seniausiojo driaso ir biolingio laikotarpiais) jau buvo
apsigyventi tinkamos sąlygos.

Hipotetiškai pirminis Lietuvos teritorijos apgyvendinimas vėlyvo-
jo ledynmečio pabaigoje galėtų būti siejamas su vienu ar keliais iš ketu-
rių vėlyvajame paleolite netoliese apgyvendintų regionų. Apgyvendini-
mas iš rytų – su Okos ir Volgos baseinų gyventojų grupėmis. Iš
pietų-pietryčių – su regionu į šiaurę nuo Juodosios jūros, Dnepro, Do-
no ir Dnestro baseinų gyventojais. Apgyvendinimas iš pietų – su Kar-
patų baseino vėlyvojo paleolito gyventojų grupėmis ir iš vakarų – su
Vakarų Europos finalinio paleolito kultūromis. Tradiciškai manoma,
kad Lietuva, kaip ir kiti Europos didžiosios priešledyninės smėlinės ly-
gumos rytinės dalies kraštai, buvo apgyventa per kelias migracijų ban-
gas iš Šiaurės vakarų Europos (Šiaurės Vokietijos, Pietų Skandinavijos).
Ši nuomonė susiklostė kadaise ieškant negausių Rytų Europos finali-
nio paleolito radinių analogijų ir lyginant juos su išraiškingais Vakarų
Europos paleolito paminklais. Vis dar nepakankamai iširta rytinė Eu-
ropos priešledyninės smėlinės lygumos dalis tyrinėtojams neleidžia kri-
tiškai įvertinti šią sustabarėjusią koncepciją ir anksčiau minėtas alter-
natyvias galimybes. Greičiausiai ateities tyrimai išryškins pirminio
apgyvendinimo kompleksinį pobūdį, kurį nulėmė jau Nemuno basei-
nas kaip kultūrinių įtakų sankryža ir kontaktinė zona tarp rytinės, piet-
rytinės ir vakarinės Europos priešledyninės lygumos dalių.

Naujų duomenų sprendžiant ledynmečio pabaigos, ledyno užslin-
kimo ir pasitraukimo problemas suteikė žmonių populiacijų genetinių

[13] Apgyvendinimas Europos priešledyninės lygumose vėlyvojo driaso antrojoje pusėje. 1 – ledynai; 2 – Arensburgo kultūra; 3, 12 – Suidrų kultūra ir jos gyventojai; 4 – Grensko, Krasnoselės, Jonevo, Vilniaus kultūrinės grupės; 5 – Osokorkos kultūros gyventojai; 6 – Molodovos kultūra; 7 – Azilinė kultūra; 8 – Tardigravetas; 9 – Rytų Europos Epigravetas; 10 – Krymo paleolito kultūros; 11 – Usť-Kamos kultūra

bruožų tyrinėjimai: genų dažnumo, Y chromosomos požymių, mitochondrinės DNR haplogrupių analizė (Cavali-Sforca ir kt., 1994; Torroni ir kt., 1998). Genetinių požymių pasiskirstymas šiuolaikinėse populiacijose leistų daryti prielaidą, kad traukiantis paskutiniam apledėjimui Iberijos pusiasalio šiaurinės dalies gyventojai per Prancūzijos teritoriją išplito Vakarų, Šiaurės ir Vidurio Europoje. Tačiau perspektyvūs šių krypčių tyrinėjimai dar tik pradėti ir jų duomenys yra toli gražu nevienareikšmiai bei pernelyg sudėtingi interpretuoti.

Remiantis negausiomis Lietuvos, Lenkijos ir kt. aplinkinių kraštų vėlyvojo paleolito pabaigos paminklų datomis, geologijos ir paleogeografijos duomenimis, galima manyti, kad Lietuvos teritorija buvo apgyventa po paskutinio apledėjimo, biolingo ir aleriodo laikotarpiais. Tačiau kritiškai įvertinus archeologinius duomenis šiuo metu ankstyviausius žmogaus pėdsakus Lietuvos teritorijoje reikėtų sieti su ne senesniu nei aleriodas laikotarpiu. Ir archeologijos, ir paleogeografijos duomenys rodo, kad kraštas buvo tankiai ir kompleksiskai apgyvendintas paskutiniu vėlyvojo ledynmečio laikotarpiu, vėlyvajame driase. Tuo laikotarpiu Lietuvos teritorijoje gyvavo mažų mažiausiai keturios kultūrinės grupės: Ankstyvoji ir Vėlyvoji Svidrų kultūros, Vilniaus grupė, hibridinio tipo stovyklos. Be abejo, tuo metu Lietuvos teritorijoje taip pat galėjo egzistuoti dar bent keli neatpažinti kultūriniai junginiai. Visų Lietuvos teritorijoje aptinkamų paleolito pabaigos gyvenviečių kompleksų greičiausiai negalima jungti į vientisą raidos grandinę. Taip pat reikia konstatuoti, kad šiuo metu mokslininkai dar nepajėgūs tiksliau apibrėžti tiek daugumos Lietuvos paleolitinių kultūrinių grupių turinį ir ribas, tiek jų tarpusavio santykius laike ir erdvėje.

Jau vėlyvojo paleolito metu Lietuvos teritorija atsidūrė tarsi kryžkelėje tarp Rytų ir Šiaurės bei Vakarų Europos kultūrų įtakos zonų (5, 13 pav.). Dėl to čia susiformavo labai sudėtinga kultūros padėtis su aibe pereinamojo tipo hibridinių grupių. Taigi Lietuvos vėlyvojo paleolito kultūrų atžvilgiu reikėtų vengti įprasto periodizacijos, chronologijos ir raidos šablonų perkėlimo iš artimų ir tolimesnių regionų. Lietuvos vėlyvojo paleolito kultūrų kilmei ir raidai atskleisti derėtų nukreipti dėmesį į detalius pavienių stovyklų tyrimus, derinant archeologinius metodus su gamtamoksliniais, ir atsargų tyrimų rezultatų interpretavimą.

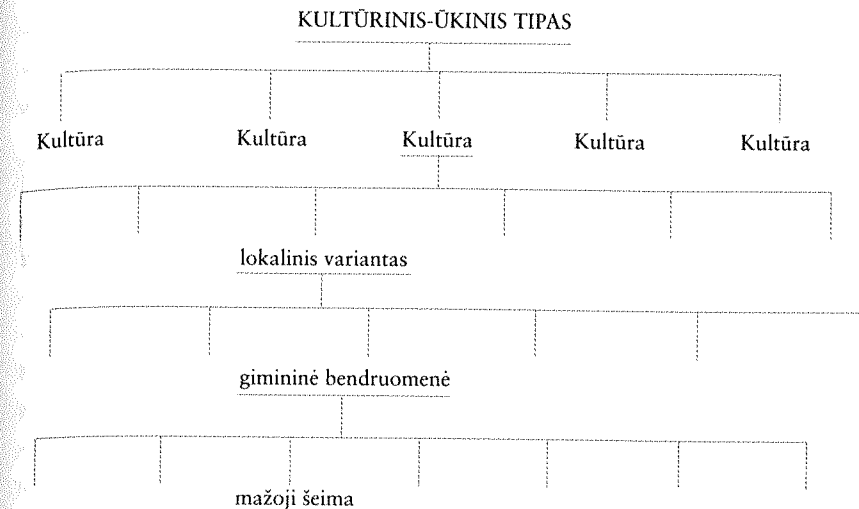
GYVENTOJAI. SOCIALINĖ STRUKTŪRA. PALEODEMOGRAFIJA

Dėl nepalankių aplinkos sąlygų Lietuvoje ir kaimyniniuose kraštuose paleolito pabaiga datuojamų žmonių palaidojimų ar liekanų iki šiol nėra aptikta. Todėl norint bent apytiksliai atkurti pirmųjų Nemuno baseino gyventojų antropologinį tipą ir išvaizdą reikia pasiremti kitų kraštų duomenimis. Labiausiai tinkami palyginimui šio laikotarpio žmonių skeletai aptikti Prancūzijos, Vokietijos, Italijos, Ukrainos teritorijose. Negausūs paleolito pabaigos antropologiniai duomenys neleidžia atlikti detalios analizės, tačiau, palyginus juos su vėlyvojo paleolito ankstesnės fazės ir mezolito duomenų grupėmis, galima nustatyti pagrindinius dėsningumus. Vyraujantis antropologinis tipas – europidinis dolichokraninis. Palyginti su vėlyvojo paleolito vidurinio etapo ir mezolito duomenimis, paleolito pabaigos antropologinėje medžiagoje atsispindi, jog žmonės prasčiau maitinosi, jiems trūko baltymų, tačiau jie prisitaikė prie nepalankios gyvenamosios aplinkos sąlygų. Vyrų ūgis Vidurio Europoje buvo apie 166, moterų – 154 cm. Pietinėje Europos dalyje atitinkamai 165 ir 152 cm. Ankstyvesnėje vėlyvojo paleolito fazėje šie rodikliai buvo kitokie: vyrų ūgis – vidutiniškai 175–179, o moterų – 158–159 cm. Kresnesnis žmonių kūno sudėjimas vėlyvojo paleolito pabaigoje Vakarų ir Vidurio Europoje aiškintinas ne tik žemesniu gyvenimo lygiu ir prisitaikymu prie atšiaurių ledynmečio sąlygų, tačiau ir pasikeitusiomis reprodukcijos sąlygomis. Žmonių grupės tapo gausesnės, uždaresnės. Jos vystėsi labai izoliuotai, eksploatavo itin uždaras ekologines nišas. Todėl žmonių antropologijoje greičiausiai atsispindi genofondo apsikeitimo pokyčiai – sumažėja įvairovė populiacijų viduje ir padidėja skirtumai tarp atskirų populiacijų (Formicola, Giannecchini, 1999; Piontek, 1999). Tačiau nepaisant padidėjusios populiacijų izoliacijos Vakarų ir Vidurio Europoje žmonių antropologiniai duomenys įvairuoja nedaug. Ukrainos paleolito pabaigos Voloskio, Vasilivkos I ir III kapinyuose aptikti palaidojimai atspindi

europidinių antropologinių tipų įvairovę. Greta senojo Viduržemio jūros grakštaus siauraveidžio antropologinio tipo gyvavo masyvus europidinis tipas su vidutinio platumo veidu.

Dauguma tyrinėtojų sutinka, kad savo materialinės kultūros specifika besiskiriančios teritorinės vėlyvojo paleolito grupės lokaliniai kultūriniai variantai atspindi tuo metu egzistavusias „socialines teritorijas“. Taip pat pastebima tendencija, kad šios „socialinės teritorijos“ pereinamaisiais laikotarpiais – iš vėlyvojo ledynmečio į borealinį ir iš borealinio į atlantinį – tampa vis mažesnės. Pavyzdžiui, Šiaurės Europos lygumose vėlyvojo ledynmečio laikotarpiu egzistavo 3–4 teritorinės bendruomenės, borealiniu – 8–10, o atlantiniu – apie 15 teritorinių bendruomenių. Šis reiškinys, matyt, aiškintinas gyventojų tankumo augimu (Price, 1981). „Socialinės teritorijos“ siejamos su atskiromis medžiotojų ir rinkėjų bendruomenėmis.

Vėlyvojo paleolito medžiotojų bendruomenių dydžiui bei pobūdžiui, taip pat įvairiems demografiniams modeliams nustatyti tyrinėtojai plačiai naudoja etnologijos duomenis apie panašaus ūkinio tipo primityvias visuomenes. M. Wobstas naudodamas kompiuterinius prognozavimo modelius nustatė, kad endogaminę bendruomenę turėjo sudaryti ne mažiau kaip 475 individai. Tyrinėtojo nuomone, vėlyvajame paleolite ir mezolite padidėjus gyventojų tankumui, šios bendruomenės tapo uždaros endogaminės, palyginti su ankstesniu laikotarpiu, kai, matyt, egzistavo nepertraukiamas „persidengiantis“ jų tinklas (Wobst, 1974, 1975, 1976). J. Adamsas ir A. Kasakoffas tyrinėdami primityvias visuomenes nustatė, kad medžiotojų-rinkėjų endogaminės bendruomenės paprastai neperžengia 1000 individų skaičiaus (Adams, Kasakoff, 1975). T. Constandse-Westermann ir R. Newello nuomone, dėl sociobiologinių priežasčių žmonių bendruomenę, kad ji neišnyktų, turėjo sudaryti ne mažiau kaip 850 individų (Newell, Constandse-Westermann, 1986). Peržvelgę Šiaurės Amerikos etnologinius duomenis, šie tyrinėtojai gavo labai panašų bendruomenių dydžio vidurkio skaičių: 897 individai. Ukrainiečių tyrinėtojo L. Zalizniako nuomone, dėl demografinių ir lingvistinių procesų specifikos, taip pat dėl to, kad nebuvo efektyvių transporto priemonių (valčių, vežimų, rogių, joramų gyvulių), aukštesniųjų medžiotojų ir rinkėjų bendruomenę sudarė 250–1000, vidutiniškai 500 individų. Jeigu didėjant gyventojų skaičiui šis junginys išaugdavo iki 1000 ir daugiau individų, ryšiai tarp labiausiai nutolusių bendruomenių grupių sunykdavo. Todėl bendruomenė pradėdavo skaidytis, o jos vietoje susiformuodavo naujos

bendruomenės (Зализняк, 1989). Atsižvelgiant į anksčiau išdėstytas nuomones, galima būtų teigti, kad atskiros vėlyvojo paleolito laikotarpio medžiotojų ir rinkėjų endogaminės bendruomenės žmonių skaičius greičiausiai siekė 500–1000 individų.

Endogaminę bendruomenę sudarė giminystės ryšiais susijusios egzogaminės bendruomenės, savo ruožtu susidedančios iš mažųjų šeimų (3 lent.). Šias bendruomenes sudarė 15–75, o dažniausiai vidutiniškai 25–30 individų, t.y. vidutiniškai 5–7 mažosios šeimos, susidedančios iš 5–7 žmonių (Birdsell, 1968, 1973; Wobst, 1974, 1975, 1976; Price, 1987; Зализняк, 1989, 1991; Zaliznyak, 1995). Archeologiniame paminkle mažosios šeimos veiklos pėdsakus atspindi nedidelės, maždaug 6–10 m skersmens, radinių sankaupos. Tyrinėtojų nuomone, mažoji šeima, kaip pagrindinė ūkinė-socialinė visuomenės ląstelė, iškilo finaliniame paleolite. Greičiausiai strėlės ir lanko, pirmosios žmogaus sukurtos mašinos, išradimas buvo vienas iš svarbesnių veiksnių, kuris nulėmė individualių medžioklės būdų paplitimą ir kartu mažosios šeimos, kaip ūkinio vienetą, iškilimą (Поэза, 1996). Sustiprėjęs mažosios šeimos ūkinis vaidmuo ir nulėmė, kad mažoji šeima tapo pagrindine visuomenės socialinės struktūros ląstele.

Paleolito laikotarpio Europos smėlinių lygumų juostos gyventojų tankumui nustatyti naudojami du pagrindiniai metodai. Pirmasis remiasi etnologinėmis analogijomis, antrasis paremtas potencialių

[3 lent.]
Finalinio paleolito
šiaurės ebnų medžiotojų
socialinė struktūra

maisto išteklių gamtoje įvertinimu. Remiantis Šiaurės Amerikoje ir Sibire etnologų surinktais duomenimis, galima manyti, kad vėlyvojo paleolito medžiotojų-rinkėjų didžiausias tankumas šiaurinės Europos smėlinėse lygumose nebuvo didesnis kaip 1 individas 100 km² teritorijoje (Зализняк, 1989; Zaliznyak, 1995).

Vėlyvojo ledynmečio gamtinės aplinkos sąlygos Šiaurės Europos priledyninėse lygumose gerokai skyrėsi nuo dabartinės tundros bei šiaurinės taigos dalies Eurazijoje ir Šiaurės Amerikoje sąlygų. Todėl taikant palyginti neseniai, XIX–XX a., etnologų ir gamtotyrininkų surinktus duomenis, nereikia pamiršti galimų skirtumų. Tačiau šie duomenys gali būti pradinis tolesnių tyrinėjimų atskaitos taškas. Laukinių šiaurės elnių tankumas Laplandijos draustinyje siekia 0,5 individo 1 km². Panašūs duomenys pateikiami ir apie šiaurės elnius Taimyro nacionalinėje apskrityje – apie 0,5 individo 1 km² (Симченко, 1976). Tačiau manoma, kad dėl paleogeografinių ir paleoklimatinių ypatybių vėlyvajame paleolite Šiaurės Europos priledyninėse stepėse biomasė buvo maždaug 2–3 kartus didesnė. Todėl greičiausiai šiaurės elnių tankumas vėlyvojo ledynmečio laikotarpiu siekė 1 individą 1 km². Prižiūrima 500 individų kaimenė išmaitina 6–7 asmenų šiaurės elnių augintojų šeimą. Tačiau medžiotojų ūkyje buvo neįmanoma valdyti ir prižiūrėti laukinių šiaurės elnių kaimenę bei racionaliai išnaudoti jos resursus. Todėl medžiotojų šeimai pramisti reikėjo mažiausiai dvigubai didesnės, 1000 individų, šiaurės elnių kaimenės natūralaus prieaugio (Зализняк, 1989). Šiuos skaičius reikėtų laikyti didžiausiais. Taigi šiuo atveju apskaičiuotas gyventojų tankumas siekia: 1 mažoji šeima (vidutiniškai 6–7 žmonės) 1000 km² teritorijoje.

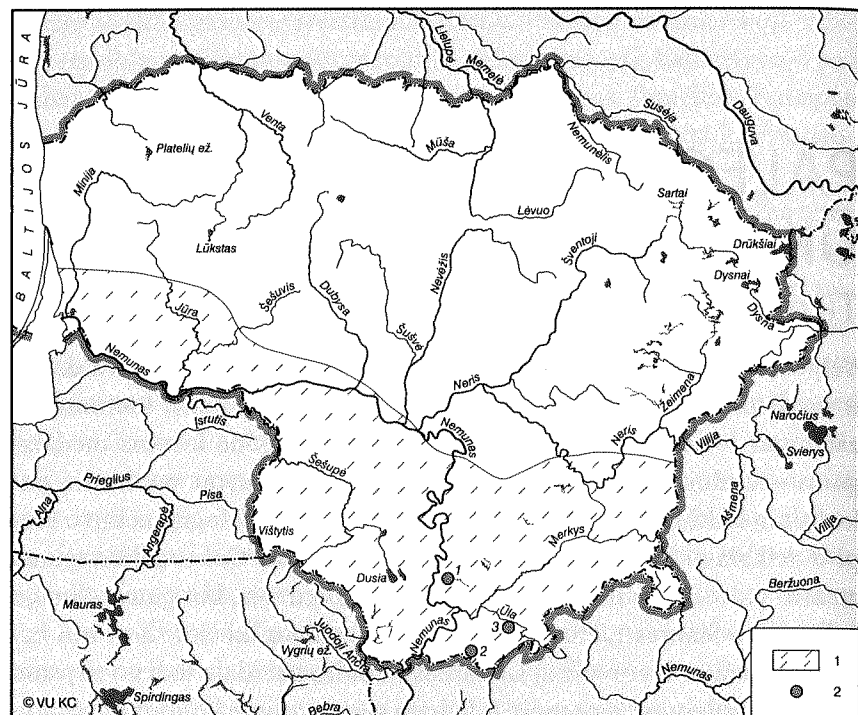
Suprantama, sunku tiksliai rekonstruoti vėlyvojo ledynmečio gamtinės aplinkos ypatybes. Kaip, matyt, ir šiuolaikinės primityvios visuomenės negali tiksliai atspindėti paleolito visuomenių. Taip pat nereikia pamiršti, kad vėlyvajame paleolite per 3,5–2,5 tūkstantmečių pasikeidavo ir gamtinė aplinka, ir nuo jos priklausanti žmonių visuomenė. Todėl tyrinėtojų gautus rezultatus galima laikyti tik labai apytiksliais demografiniais-rekonstrukciniais modeliais. Pritaikius anksčiau pateiktus demografinius modelius (apie 6–7 ir daugiausia iki 10 individų 1000 km²) Lietuvos teritorijai, gauname apytikslį Lietuvos vėlyvojo paleolito gyventojų skaičių: apie 390–455, bet ne daugiau kaip 650 individų. Paleodemografinius modelius taikyti atskiriems Lietuvos vėlyvojo paleolito laikotarpiams ir atskiroms šio laikotarpio kultūroms šiuo metu dar anksti.

PALEOLITO GYVENTOJŲ ŪKIO REKONSTRUKCIJA

Titnago žaliavos gavyba

Vėlyvojo paleolito laikotarpiu titnagas buvo pagrindinė žaliava darbo ir medžioklės įrankių gamybai. Jo savybės – skalumas, kietumas ir aštrumas – titnagą padarė nepakeičiama priemone kitoms medžiagoms – kaului, ragui, medžiui, odai apdirbti. Lietuvoje paplitusių paleolitinių kultūrinių grupių titnago apdirbimo technologija nebuvo taupi ir reikalavo daug aukščiausios rūšies žaliavos. Gal todėl dauguma atrasto paleolito palikimo sukaupta Pietų Lietuvoje, kur gausu titnago žaliavos, o Šiaurės Lietuvoje paleolitinių radinių iki šiol rasta itin nedaug. Titnagas Lietuvoje aptinkamas riedulių pavidalu ledyno tirpsmo vandens suplautose morenose ir ledyno perstumtuose kreidos klodų luituose. Lietuvoje titnago žaliava aptinkama maždaug į pietus nuo Nemuno ir Neries upių linijos (žr. 6 pav.). Lengviausiai prieinama titnago žaliava buvo upių prapjautose morenose, tai yra upių terasose. Tačiau vandens srautų ridenti titnago rieduliai yra gerokai apzulinti ir viduje suskilinėję. Todėl labiausiai buvo vertinamas aukštos kokybės titnagas iš kreidos klodų. Ypač žaliavos kokybė buvo svarbi skeltines titnago apdirbimo technologijas naudojusią Svidrų kultūros ir Vilniaus grupės žmonėms.

Šiuo metu Lietuvoje yra žinomos trys titnago kasyklos, kuriose titnagas buvo išgaunamas ir paleolito laikotarpiu. Tai Ežeryno (Alytaus rj.), Margionių ir Titno (Varėnos rj.) kasyklų kompleksai (14 pav.). Be abejo, titnago gavybos vietų buvo daugiau, tai rodo kad ir dvi pastarosios kasyklos, aptiktos paskutinį dešimtmetį. Ežeryno titnago kasyklose žaliava buvo kasama iš Nemuno terasose upės vagos ir jos intakų prapjautos morenos. Margionių ir Titno kasyklose titnago rieduliai buvo kasami iš ledyno atneštų ir iš dalies perplautų kreidos klodų bei jų aplinkos. Deja, Ežeryno kasyklos buvo tyrinėtos labai seniai, 1964 m., o Margionyse ir Titne buvo atlikti tik nedidelės apimties žvalgomieji tyrinėjimai, todėl mūsų žinios apie titnago gavybą paleolito laikotarpiu Lietuvoje yra labai ribotos. Ežeryno titnago kasyklose žaliavą kasė

[14]
Titnago žaliavos
paplitimas (1) ir
paleolitinės kasyklos (2)
Lietuvoje
1 – Ežerynas;
2 – Margionys;
3 – Titno ež.

ir apdorojo tiek Svidrų, tiek ir kitų kultūrų žmonės. Margionių ir Titno kasyklose iki šiol aptikti Svidrų ir Bromės kultūrų veiklos pėdsakai.

Pagal turimus duomenis ir užsienio paminklų medžiagą dažniausiai titnago kasyklose naudota žaliavos gavybos strategija apima riedulių iškasimą, jų atranką pagal kokybę bei pradinių skaldytinių formų paruošimą pergabenimui. Geros kokybės titnago žaliava buvo labai vertinama. Tai rodo kaimyninėje Lenkijoje nustatytas „šokoladinio“ titnago žaliavos iš Šventojo Kryžiaus kalnų platinimo tinklas. Gyvenvietės su radinių kompleksais, sudarytais vien arba beveik vien iš „šokoladinio“ titnago žaliavos, aptinkamos nutolusios iki 200 km spinduliu nuo žaliavos šaltinio. Gyvenvietės su negausia atvežtine „šokoladinio“ titnago žaliava aptinkamos iki 400 km spinduliu nutolusiose vietovėse. Tolimiausias punktą su šia žaliava nutolęs apie 650 km. Tai Salaspilio Laukskolas stovykla ant Dauguvos kranto netoli Rygos.

Pragyvenimo šaltiniai

Vieninteliai Lietuvos paleolitinėse stovyklose išlikę materialinės kultūros objektai – tai titnago dirbiniai ir skalda. Todėl kalbėti apie vėlyvojo paleolito gyventojų ūkį galima tik remiantis dviejų tipų netiesioginiais informacijos šaltiniais, vadinasi, hipotetiniu lygmeniu. Vienas tų šaltinių – tai etnografiniai duomenys apie šiaurės tautas, neseniai dar gyvenusias panašiomis klimato ir gamtinės aplinkos sąlygomis. Antas – tai galimybė remtis duomenimis, gautais tyrinėjant Vakarų Europos paminklus su išlikusiais organinių medžiagų radiniais.

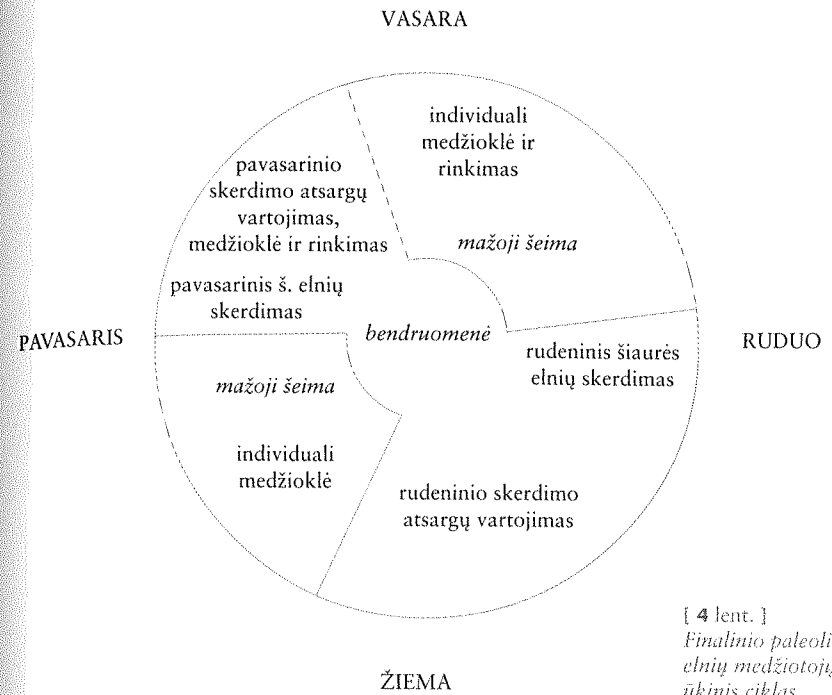
Per ilgą laiką įsivyravo nuomonė, kad pagrindinis žmonių grupių pragyvenimo šaltinis paleolito pabaigoje Europos didžiojoje prieledyninėje lygumoje buvo kaimeninių šiaurės elnių medžioklė. Todėl paleolito žmonių gyvenimą bandoma rekonstruoti pagal Eurazijos ir Šiaurės Amerikos tundros ir miškatundrės elnių medžiotojų pavyzdžius. Tarp tyrinėtojų pateiktų paleolito pabaigos šiaurės elnių medžiotojų gyvenimo ir ūkio rekonstrukcijų geriausiai parengta, išskirtinė savo įvairiapusiškumu ir detalumu yra ukrainiečių tyrinėtojo L. Zalizniako studija (Зализняк, 1989; Zaliznyak, 1995).

Šiaurės elnių medžiotojų ūkio ypatybes (4 lent.) lėmė šiaurės elnių kaimenių sezoninės migracijos: pavasarį – į tundrą, rudenį – atgal į miškatundrę. Todėl svarbiausios buvo dvi sezoninės masinės medžioklės, kai pavasarį ir rudenį migruojantys elniai keliai per upes. Pavasarinės medžioklės metu buvo sukaupiamos maisto atsargos laikotarpiui iki vasaros sezono pradžios. Svarbiausia buvo rudeninė medžioklė, per kurią žmonės turėdavo pasiruošti atsargų ilgai ir atšiauriai žiemai. Kadangi vėlyvojo paleolito paminkluose valčių nerasta, manoma, kad šiaurės elniai buvo medžijami kaulinėmis ietimis-žeberklais nuo kranto jiems keliantis per vandens telkinius. Į šias medžiokles susirinkdavo visa gimininė bendruomenė. Pasibaigus medžioklei greta sukaupto maisto buvo įkuriama ilgalaikė sezoninė gimininės bendruomenės stovykla, kuri gyvuodavo, kol pasibaigdavo maisto atsargos. Vasarą ir žiemos pabaigoje, kai pasibaigdavo per didžiąsias sezonines medžiokles paruoštas maistas, bendruomenė išsisklaidydavo po savo medžioklės teritoriją atskiromis mažosiomis šeimomis. Taip buvo galima visokeriopai panaudoti teritorijos maisto atsargas ir lengviau susirasti maisto atšiauriomis ledynmečio sąlygomis. Individualiai medžioklei greičiausiai buvo naudojamos ietys ir iečių svaidyklės. Pačioje paleolito pabaigoje ir individualiai, ir

didžiajai sezoninei medžioklei jau buvo naudojamas lankas su strėlėmis. Štelmoro vietovėje Šiaurės Vokietijoje šio laikotarpio Arensburgo kultūrai priskiriamuose sluoksniuose, be daugybės šiaurės elnių kaulų, aptikta 104 strėlių kotai ir jų dalys, matyt, nemaža jų taip pat buvo nepastebėta ir prakasta (Straus ir kt., 1996). Analizuojant tarpukariu tyrinėtose Štelmoro ir Mejendorfo vietovėse surinktus gyvūnų kaulus pavyko nustatyti, kad daugumą šiaurės elnių ir Hamburgo, ir Arensburgo kultūrų medžiotojai sumedžiojo vėlyvą rudenį arba žiemos pradžioje. Tačiau Hamburgo kultūros žmonės elnius medžiojo greičiausiai individualiai persekiodami, todėl taupiai suvartodavo visą grobį. Arensburgo kultūros palikimas sietinas su didžiąja sezonine medžiokle, kuriai būdavo pasitelkiamos visos bendruomenės jėgos.

Remiantis etnologiniais šiaurės tautų duomenimis, galima teigti, kad šiaurės elniai buvo pagrindinis maisto šaltinis. Racioną tik nežymiai papildydavo smulkūs žvėrys (kiškiai), paukščiai (žąsų, antys, kurapkos), žuvis, augalinis maistas. Dažniausiai raciono papildymo buvo ieškoma ankstyvą pavasarį per badmetį. Ypač sunkiais atvejais buvo maitinamasi graužikais (lemingais) ir jų atsargomis. Visus reikalingus vitaminus ir mikroelementus šiaurės elnių medžiotojai gaudavo gerdami elnių kraują ir valgydami pusžalę mėsą. Retkarčiais buvo vartojamas ir elnių skrandžių turinys, pusiau suvirškintos kerpės. Vėlyvojo paleolito medžiotojai neturėjo tinklų ir valčių, pagrindinių įtaisų, reikalingų žūklei bei paukščiams ir kiškiams gaudyti. Todėl, palyginti su etnografų aprašytomis šiaurės tautomis, vėlyvojo paleolito medžiotojų racione, be šiaurės elnių, turėjo būti nedaug kitokio maisto.

Tačiau dviejų paskutinių dešimtmečių archeologų ir zoologų tyrinėjimai Šiaurės vakarų Europoje ir Lenkijoje pamažu atskleidžia kiek kitokį paleolito pabaigos gyventojų ūkio vaizdą. Pirmiausia reikia nepamiršti, kad paleolito pabaigoje aplinkos sąlygos greitai ir gana radikaliai keitėsi. Pavyzdžiui, biolingo laikotarpiu tundroje, jau minėtose Hamburgo kultūros Štelmoro ir Mejendorfo gyvenvietėse (Šiaurės Vokietija), buvo medžiojami šiaurės elniai. Tačiau to paties laikotarpio Hamburgo kultūros Vilčicės gyvenvietėje Šiaurės vakarų Lenkijoje vyravo gauruotojo raganosio ir laukinio arkliaus kaulai. Čia taip pat buvo aptikta kailinių žvėrių (šiaurės ir rudosios lapių bei šiaurinių kiškių, šeškų) kaulų. Taip pat rasta rudųjų meškų, įvairių smulkių graužikų, kelių rūšių kirų ir kurapkų kaulų. Aleriodo laikotarpiu priededyninėje lygumoje vyravo miškatundrė, todėl tarp grobio vyravo miško žvėrių rūšys, pirmiausia briedis. Net ir vėlyvajame driase tundros sąly-

[4 lent.]
Finalinio paleolito šiaurės elnių medžiotojų metinis ūkinis ciklas

gomis buvo medžiojami kiti stambūs žvėrys. Štelmore Arensburgo kultūros sluoksniuose greta šiaurės elnių liekanų buvo aptikta arklių, briedžių, taurų, taip pat gulbių, žąsų, kiškių kaulų (Bratlund, 1999). Kiti išvardyti žvėrys galėjo būti medžiojami kitais sezonais nei šiaurės elniai. Potsdame aptiktas sumedžiotas ir išdarinėtas vėlyvojo driaso laikotarpio tauras. Faktas, kad atskiros paleolito pabaigos kultūros buvo išplitusios ne vienoje gamtinėje geografinėje zonoje, bylotų, jog gyventojų grupės sugebėjo lanksčiai prisitaikyti prie gamtos. Pavyzdžiui, Svidrų kultūros paplitimo arealas apėmė vėlyvojo driaso tundrą ir miškatundrę centrinėje ir šiaurinėje arealo dalyse, spygliuočių miškus (?) rytinėje dalyje, šviesius beržų ir pušų miškus Karpatų papėdėje, šaltąsias stepes Dnestro baseine ir Kryme, taip pat specifines kalnų zonas Karpatuose ir Kryme. Todėl tyrinėtojai yra linkę atsisakyti vėlyvojo paleolito gyventojų, kaip itin specializuotų medžiotojų, vaizdinio.

Greičiausiai vėlyvojo paleolito žmonių grupės lanksčiai prisitaikydavo prie aplinkos sąlygų ir sugebėjo puikiai išnaudoti gamtos suteikiamas galimybes.